

ՀԱՅՈՅ ԱՇԽԱՐՀԻՆ

ԱՄՍԱԳԻՐ

Ա. ՏԱՐԻ — ԹԻԻ Ժ. — ՀՈԿՏԵՄԲԵՐ — 1860

ԳԻՉՈ

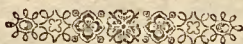
ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ԲԱՂԱՔԱԿԻԹՈՒԹԵԱՆ

ՈՐ

ՅԵՒՐՈՊԻԱ

Շարունակութիւն (*)

ԵՐԿՐՈՐԴ ԴԱՍ

Նիւթ ուսման :— Միակերպութիւն նախնի քաղաքակրթութեան :— Այլեայ-
լութիւն արդի քաղաքակրթութեան :— Սրա ղերաղանցութիւնը :— Եւրոպիոյ վի-
ճակը Հռովմէական կայսերութեան անկման ժամանակ :— Նախապատուութիւն
քաղաքաց :— Փորձ քաղաքացիին փոխախտութեան կայսերաց ձեռամբ :— Հնոքիւ-
տի և Թէոդոս Բի վճռադիւր :— Զօրութիւն կայսերութեան անուան :— Գրխատո-
նէական եկեղեցին :— Այն այլևայլ վիճակներն, որոնց միջից անց կացաւ եկեղե-
ցին Ե դարումը :— Եկեղեցականք քաղաքացիին պաշտօններու մէջ :— Եկեղեցւոյ
յաջող և ձախող աղղեցութիւնը :— Բարբարոսք :— Սրանք մոռցնում են արդեան
աշխարհիս մէջ անձնական անկախութեան զգացմունքը և մարդուս առմարդ
հաստատութիւնը :— Փաղտած այլևայլ տարերց քաղաքակրթութեան Ե դա-
րու սկզբումը :

ՊԱՐՈՆԱՅՔ

Երբ մտածում եմ այս ուսման ծրագրին վրայ, որն որ մտքումս եմ
դրել ձեզ ներկայացնել, վախենում եմ, որ իմ դասերս մի կրկնակի զըժ-

(*) Տես թիւ Թ.

ուարութիւնն չունենան, այսինքն՝ կարի կարճ կամ կարի երկայն չլինին, մի մեծ նիւթ մի փոքր միջոցի մէջ ամփոփելու հարկաւոր լինելուն համար : Պարտական պիտի լինիմ երբեմն սովորական ժամից աւելի ձեզ այստեղ պահել, սակայն և այնպէս կարող պիտի չլինիմ խնդիրներուն պահանջած ամէն մեկնութիւնները տալ : Եթէ պատահի, որ մի քանի անձանց մեկնութիւններ տալ հարկաւոր երևի : Եթէ մի տարակոյտ կունենաք մի քանի ծանր խնդրի վրայ, եթէ ձեր միտքը դժուարաւ է համոզուում և կամենում էք ընդդիմադրել ինչ բանի վրայ որ ևս ձեզ ասելու պատիւ պիտի ունենամ, աղաչում եմ ձեզ, որ գրով խնայ անէք ինձ : Ամէն դասու վերջը, նրանք՝ որ ցանկանում են նոյն դասու նիւթոյն մասին պատասխան ընդունիլ, կարող են մնալ այստեղ, և ես յօժար եմ տալ նրանց իմ կարողութենիցս եկած մեկնութիւնները :

Մի և նոյն պատճառաւ, մի ուրիշ դժուարութենից ևս վախենում եմ . այս դժուարութիւնս երբեմն առանց ապացուցանելու հաստատելու հարկն է և այս նոյնպէս իմ նեղ միջոցում փակուած դանդաղութեան ևսն է : Մտքեր, կարծիքներ պիտի յառաջ դնեմ, որոնց ստուգութեան հաստատութիւնը յետոյ պիտի տեսնէք . ուստի պարտական պիտի լինիք երբեմն, ձեր ներումն եմ խնդրում, հաւատալ իմ խօսքերիս : Այժմէն իսկ անս պատահում եմ ձեր վրայ այս փորձն անելու առթիւ :

Նախընթաց դասուն մէջ ընդհանրապէս փորձ փորձեցի քաղաքակրթութեան իրողութիւնը պարզաբանելու, առանց մի մասնաւոր քաղաքակրթութեան վրայ խօսելու, առանց ժամանակի և տեղոյ և առանց սուսանձին հանդամանաց և մերձաւոր դէպքերու վրայ մտադիր լինելու, բուն իսկ իրողութիւնը քննելով և միայն իմաստասիրական նայուածքով : Այսօր Եւրոպական քաղաքակրթութեան եմ մատչում, բայց բուն իսկ պատմութեան մէջ մանկուց յառաջ, կկամենայի մի ընդհանուր կերպով այս քաղաքակրթութեան կերպարանքը ճանաչեցնել ձեզ, նկարագրելով ձեր աչաց առաջը կարի պարզօրէն իր առանձին հանգամանքները, որպէս զի այս քաղաքակրթութիւնը յայտնի և որոշ երևայ ձեզ աշխարհիս մէջ զարգացած ամէն ուրիշ քաղաքակրթութիւններից : Թէպէտեւ պիտի փորձեմ, սակայն բացի հաստատելուց զրեթէ ուրիշ բան կարող չսլտի լինիմ անել, վասն զի պէտք է այնչափ հաւատարմութեամբ Եւրոպական ընկերութիւնը նկարագրելու յաջողմ, որ իսկոյն ճանաչէք նրան, ինչպէս ձեր պատկերը մի հայելոյ մէջ կճանաչէք : Ես չեմ համարձակուում յուսալ ինձանից, այս :

Եւրեթէ Ասիոյ մէջ թէ ուրիշ տեղ արդեան Եւրոպիոյ քաղաքակրթութեանից յառաջ եղած քաղաքակրթութիւնները նկատում ենք, միաւորն առնելով նաև Յունական և Հռովմէական քաղաքակրթութիւնը, անկարելի է, որ չյափշտակուի մեր միտքը, տեսնելով նրանց մէջ տիրող միակերպութիւնը : Այս քաղաքակրթութիւնը միմիայն մի իրից, միմիայն

միմաքից ծագուած են երևում. կասես թէ ընկերութիւնը միմիայն մի սկզբունքի է վերաբերել, մի սկզբունք է տրել նրա վրայ և մի ըսկզբունքից իր օրէնքները, իր բարքն ու վարքը, իր համոզմունքները, մի խօսքով բոլոր իր զգացմունքները հաստատուել և սահմանուել են :

Օրինակի համար, Եզրիպտոսում աստուածաբանական սկզբունքն էր, որ ամբողջ ընկերութեան վրայ տիրում էր : Այս սկզբունքս շատ անգամ երևել են նրա բարուց և վարուց, նրա յիշատակաբանաց և Եզրիպտական քաղաքակրթութենից մեզ մնացած ամէն բաներու մէջ : Նոյն իրողութիւնը, նոյն հետեանքը Հնդկաստանումն ևս կգտնէք : Նոյնպէս և այստեղ զրեթէ աստուածաբանական սկզբունքի առանձին տիրապետութիւնն է : Ուրիշ տեղ ուրիշ կարգաւորութիւն կը տեսնէք : Մի ուրիշ յաղթող ցեղի տիրապետութիւնը, բռնութեան կամ զօրութեան սկզբունքն է միայնակ տիրում ընկերութեան վրայ, իր օրէնքներն ու իր բնաւորութիւնն է դնում ընկերութեան վրայ : Ուրիշ տեղ ընկերականութիւնը ռամկապետական կամ ժողովրդապետական սկզբունքի պատկերն է առնում : Այսպէս էր եղել վաճառաշահ հասարակապետութեանց մեծ մասին, որոնք փոքր Ասիոյ և Ասորոց երկրի ծովափանց, Յոնիոյ և Փիւնիկէի մէջ հաստատուել էին : Մի խօսքով, երբ նախնի քաղաքակրթութիւնները նկատում ենք, տեսնում ենք, որ միակերպութեան մի առանձին նշանը իրանց օրինաց, իրանց բարուց և զաղափարաց մէջ զրոշմուած և մի միայնակ կամ թէ մի աւելի ազդու և հզօր զօրութիւն՝ կառավարում և սահմանում է ամէն բան :

Այս ասել չէ, թէ այս տէրութեանց քաղաքակրթութեան մէջ այս միակերպութեան սկզբունքը և ձևացումը նրանց մէջ միշտ զօրացած լինին : Երբ նրանց ամէնից հին պատմութիւնը քննելու լինինք, կտեսնենք, որ շատ անգամ այն այլևայլ զօրութիւններն, որոնք կարող են եղել երևել և տարածուիլ մի ընկերութեան մէջ, մրցել, վիճել են իշխելու համար : Եզրիպտացւոց, Եւրոպացւոց և Յունաց մէջ անգամ պատերազմող մարդկանց կարգը, օրինակի համար, քրմաց կարգին հետ կոռուել է : Իսկ ուրիշ տեղ բռնական ցեղապետութեան հողին՝ աղատական ընկերականութեան հողւոյն դէմ, ազնուապետական դրութիւնը՝ ժողովրդապետական դրութեան դէմ և այլն : Բայց նախապատմական ժամանակումն է, որ անց են կացել առ հասարակ այսպիսի պատերազմներ, որոնց մասին բուն պատմութեան մէջ միմիայն մի անորոշ յիշատակն է մնացել :

Երբեմն երբեմն ազդաց կենաց ընթացքի մէջ ևս կոխն յառաջ է եկել, բայց զրեթէ չուտով է վերջացել : Իշխելու համար կռուող զօրութիւններից մինը յաղթել և միայնակ տիրել է ընկերութեան վրայ : Պատերազմը միշտ տիրապետելով է վերջացել, եթէ ոչ առանձին կերպով, զէթ մի որ և է աւելի հզօր և ազդու սկզբունքով : Այլևայլ սկզբունքը,

գոյալիցութիւնը և պատերազմը այս ազգաց պատմութեան մէջ մի ան-
ցաւոր ճոյնաժամ և մի պատահական դիպում է եղել :

Սրանից է առաջ եկել նախնի քաղաքակրթութեանց մեծ մասին մէջ
մի նշանաւոր պարզութիւն : Այս պարզութիւնս իբրտ տարբեր տար-
բեր հետեանք է ունեցել, ինչպէս Յունաստանում մի փոքր յետոյ, ըն-
կերական սկզբունքի պարզութիւնը մի զարմանալի արագութեամբ
զարգացում է յառաջ բերել : Ոչ երբէք մի ազգ այնչափ քիչ ժամանակ-
ուան մէջ այնչափ փառքով չէ զարգացել : Բայց այս զարմանալի յա-
ռաջադիմութենից յետոյ յանկարծ Յունաստան սպառուած է երկել՝ իր
կործանումը եթէ իր յառաջացման նման այնչափ արագութեամբ չէ կա-
տարուել, այնու ամենայնիւ մի կարգէ դուրս արագութեամբ է եղել :
Կարծես թէ Յունական քաղաքակրթութեան սկզբունքի արարիչ զո-
րութիւնը հալել է և մռչել է և ընտ. մի ուրիշ սկզբունք չէ եկել նրան մի
զարման ամսելու :

Ուրիշ տեղ, օրինակի համար, Եդիպտոսում և Հնդկաստանում քաղա-
քակրթութեան սկզբունքի միակերպութիւնը մի ուրիշ ազդեցութիւն,
մի ուրիշ հետեւութիւն է ունեցել, ընկերականութիւնը անշարժ և մնա-
յուն վիճակումն է ընկել, պարզութիւնը միակերպութիւն է յառաջ բե-
րել : Տէրութիւնը չէ լուծուել, չէ քակտուել, ընկերականութիւնը միշտ
հաստատուն է մնացել թէև անշարժ և իբրև ստույգ :

Նոյն այս պատճառին պէտք է տալ այն բռնաւորութեան հոգին, որ ե-
րևում է սկզբունքի անուամբ և այլևայլ ձևացմամբ ամէն նախնի քա-
ղաքակրթութեանց մէջ : Ընկերութիւնը մի առանձին զօրութեան
էր պատկանում և ուրիշ զօրութեան չէր կամենում զիջանիլ : Որ և է
տարբեր բանի հակում և միտում մերժուում և հալածուում էր : Երբէք
տիրապետող սկզբունքը չէր կամենում ընդունել իրա կշտին մի տար-
բեր սկզբունքի յայտնութիւնը և ներգործութիւնը :

Քաղաքակրթութեան միակերպութեան այս նշանն ուղեկցէ և դրա-
կանութեան մէջ իր դրոշմն ունեցել է, մտաւոր յօրինուածոց մէջ. ուր
Հնդկացի դրականութեան յիշատակարանները աչքիցն անց է կացրել, ո-
րոնք մի քանի ժամանակից հետէ տարածուել են Նւրուպայում, անկա-
բելի է, որ չտեսնէ նրանց ամէնուն նոյն և մի կնիքով զբօյնուած լինիլը :
Ամէնքը, կարծես թէ նոյն և մի իրողութեան արդիւնք, նոյն և մի մտա-
ծողութեան ասացուածք են : Արօնական կամ բարոյական մատենադրու-
թիւնք, պատմական անանգութիւնք, դուստնական քերթուածք, դիպալ-
նական բանաստեղծութիւն, ամէն տեղ մի և նոյն կերպարանքը տալաւոր-
ուած է. հանճարածին գործքերը նաև այս միակերպութեան նշանն ունին,
որն որ երևում է դէպքերու և օրէնքների մէջ : Նոյն իով Յունաստա-
նում անգամ, այն բոլոր մարդկային հանճարոյն ճոխութեանց մէջ սա-
կաւ ինչ միակերպութիւնը տիրում է դրականութեան և արուեստից մէջ :

Այս մասին բոլորովին սուրիշ կերպ է եղել արդեան Եւրոպայոյ քաղաքակրթութիւնն: Առանց մանր մունր իրերու մէջ մտնելու, նկատեցէք նրան ամփոփելով ձեր ունն ու միտքը, խմբին այլեայլ, խառն խառն և խռովալի կերևայ ձեզ, ընկերական կտրդաւորութեան ամէն տեսակ սկզբունք և ամէն տեսակ ձեռքում գոյակից են նրա մէջ: Աշխարհական և հոգեւորական իշխանութիւնը, աստուածաբանական, միապետական, աղետապետական տարերքը, ընկերականութեան ամէն աստիճանները, ամէն վիճակները միմեանց հետ խառնուում և զիջւում են: Անհամար աստիճաններ կան աղատութեան, ճշմութեան և ազդեցութեանց մէջ. և այլեայլ զօրութիւնք միմեանց հետ մի մշտնջենաւոր սքաւելալով մէջ են և ոչ միայն յաջողում է միւսները խեղդելու և միայնակ ընկերութեան վրայ տիրապետելու: Հին ժամանակներումը ամէն մէկ դարաշրջան, կարծես ամէն ընկերութիւնք նոյն և մի կաղապարի մէջ էին ձուլւում: Երբեմն բուն միապետականութիւնը, երբեմն աստուածաբանութիւնը կամ ժողովրդապետութիւնն էր գերաւանջւում և յաթմաւորում, բայց իւրաքանչիւրը իր ժամանակին կատարելապէս զօրանում էր: Արդեան Եւրոպեան ընկերական կտրդաւորութեան ամէն դրութեանց, ամէն փորձերու օրինակներ է ընծայում: Պարզ կամ խառն միապետութիւնք, աստուածաբանութիւնք, հասարակապետութիւնք ոչ աւելի ոչ պակաս աղետապետական մի և նոյն ժամանակ գոյացան մինը միւսին մօտ և չնայելով իրանց այլեայլութեանն, ամէնքն մի յայտնի նմանութիւն և մի որոշ կերպարանք ունեցան, որն որ անկարելի է չճանաչել:

Եւրոպայոյ մտածմանց և զգացմանց մէջ նաև սոյն այս այլեպալութիւնը, սոյն այս մաքառումն ենք տեսնում, աստուածաբանական, աղետապետական, ժողովրդապետական համալուսններն ու կարծիքներն իրար են հալածում, իրար հետ են մարտնչում միմեանց սահման և պայման գնելով, միմեանց ձև և չափ տալով: Բայց արան միջին դարու ամէնից ազատ համարձակ գրուածքները, երբէք չես տեսնիլ նրանց մէջ, որ մի միտք և մի կարծիք մինչև իր վերջնադոյն հետեան, քննելով առաջ բնութւած լինի, բացարձակ իշխանութեան սրտապանդը յանկարծ յետ են դառնում յանդէս իրանց վարդապետութեան հետեան, բից: Յայտնի երևում է, որ իրանց բոլորովին եղած միտքերու և կարծիքներու ազդեցութիւնը կանգնեցնում և արդելում է նրանց մի բանի մինչև վախճանը դիմելու: Ժողովրդականք անգամ սոյն այս օրինաց ենթակայ եղած են երևում: Ոչ մի տեղ չի տեսնուում այն անասան համարձակութիւնն, այն կորովամիտ հաստատամտութիւնն, ինչպէս նախնի քաղաքակրթութեան մէջ յայտ յանդիման աչքի է դիպչում: Նոյնպէս զոգմունքներն ու մտացմունքները նաև իրար հակառակ և մի մեանքից տարբեր են երևում: Մի ամենազօրեղ անկախութեան հոգի ամենաանկ հրապարակութեան մօտ, մի հաղուազիւտ հաւատարմութիւն մարդոյ առ

մարդ, մի սմբարտաւան հարկ իր կամքն յառաջ տանելու հետ, որ և է սանձ թոթափելու, առանձին ապրելու և առանց ամենափոքր հոգս ունենալու ուրիշի վրայ: Այսպէս մարդկանց հոգին, ընկերականութեան նման այլևայլ և խռովակի է երևում:

Նոյն այս նշաններն են երևում նաև արդեան զրականութեանց մէջ. հակառակել չէ կարելի, որ ճարտարութեան, վայելչութեան և կազմութեան կողմանէ արդեան զրականութիւնք Կալնի զրականութեանց կարի ստորին են: Սակայն զգացողութեանց և մտածողութեանց բուն և խորին լինելու կողմանէ արդեան զրականութիւնք աւելի ձոխ, աւելի զօրեղ են: Երևում է, որ մարդկային հոգին շատ մասամբ չարժուել, յուղուել և շատ խորն է դիմել: Արդեան զրականութեան կազմութեան անկատարելութիւնը նոյն խի այս պատճառից է յառաջ եկել: Մի որ և է բանի նիւթերը որչափ ձոխ, որչափ առատ լինին, այնչափ դժուար կլինին նրանց մի սլայծառ և պարզ կազմութիւն տալ: Մի յօրինուածի գեղեցկութիւն տուողը, արհեստական յօրինուածոց մէջ ձև կամ ոճ ասուածը նոյն յօրինուածոյն խորհրդաւոր պայծառութիւնը, պարզութիւնն և միութիւնն է: Եւրոպական լուսաւորութեան մտածմանց և զգացմանց այլևայլութեան համար շատ դժուարին է եղել մեղ նախնեաց պարզութեան և պայծառութեան նմանիլ:

Արդեան քաղաքակրթութեան այս նշաններն ամէն տեղ գտնուում են: Անտարակոյս այս նշաններն այս անպատշաճութիւնն են ունեցել, որ երբ առանձին առանձին նկատում ենք մարդկային հանճարոյն այս կամ այն մասնաւոր դարդացումը զարութեանց, արհեստից և ամէն ուղղութեանց մէջ, որոնց միջից մարդկային հանճարը կարող է անց կենալ, ընդհանրապէս այս դարդացումը ստորին ենք գտնում նախնի քաղաքակրթութեան մէջ եղած մի և նոյն զարդացմանից. բայց սրա հակառակ, երբ ամէնքը միաստեղ առնելով նրա ամբողջութիւնն ենք նկատում, Եւրոպական քաղաքակրթութիւնն աւելի ձոխ է երևում մեղ. վասն զի շատ աւելի այլևայլ զարդացումներ է յառաջ բերել միանգամայն: Տեսէք միանգամ, ահա տաճն և հինդ դար է, որ այս քաղաքակրթութիւնս շարունակուում է և տակաւին մի շարունակ յառաջադիմութեան ճանապարհուն է: Այս քաղաքակրթութիւնս Յունականին նման այնչափ արագ յառաջ չդիմեց, սակայն իրան յառաջադիմութիւնն երբեք չդադարեցաւ: Արդեան քաղաքակրթութիւնն իր յառաջը մի անհուն աստարեղ է նշմարում և օր ըստ օր է այս աստարիկին մէջ յառաջ է դնում, վասն զի աղատութիւնն ևս քան զեւ նրա շարժմանց հետ ընկերակից է լինում: Մինչ դեռ ուրիշ քաղաքակրթութեանց մէջ հալածիչ կամ առանձնակի տիրապետութիւնը կամ թէ միախաչն մի սկզբունքի, մի միայն մի ձևացման չափ աշունց առաւելութիւնը բունաւորութեան յառաջացման համար մի տոտոճառ է եղել: Արեւն հակառակ արդեան Եւրո-

պիտոյ մէջ ընկերական տարերց ալլեայութիւնը և այս տարերց մինը միւսը փչացնելու անկարելիութիւնն այսօրուան տիրապետող ազատութիւնըն ևն ծնել : Իրար հալածել, իրար փչացնել չկարողանալով, պէտք է եղել ի հարկէ, որ դաժնադրան սկզբունք միասին կենան և միան և իրար տեղի տալով հաշտ ապրին : Այս սկզբունքներից իւրաքանչիւրը այս դարգացմունքից իրան ընկող բաժինը ունենալու հաճեցաւ մինչ զեռուրիչ տեղ մի սկզբունքի տիրապետութիւնը բռնաւորութիւնն է յառաջ բերել, բայց Եւրոպիոյ մէջ ազատութիւնն է յառաջ եկել քաղաքակրթութեան տարերց ալլեայութենից և նոյն այս տարերց մաքառողական վիճակի մէջ մնալուց :

Այո, պարոնայք, այս է արդեան քաղաքակրթութեան մի ճշմարիտ և ամենամեծ գերազանցութիւնը, և եթէ աւելի հեռու գնալու լինինք, եթէ արտաքին իրերից անց կենալով միւս կողմը դիմելու լինինք բուն իսկ իրերու որակաւթեան մէջ, այն ժամանակ կճանաչենք այս իրերու օրինաւոր լինիլը, մարդկային հանճարին նրանք հառոտաւիլը և իրողութիւններից հոչակուիլը : Մոռանանք մի վայրկեան Եւրոպական քաղաքակրթութիւնը, դարձնենք մեր հայուացքն ընդհանուր աշխարհիս վրայ, և իրարու բաներու ընթացքը նկատենք : Ի՞նչ է աշխարհիս հոգին, ի՞նչպէս է գնում աշխարհս : Աշխարհս ճիշդ այս տարերց դաժնազանութեամբ և ալլեայութեամբ է գնում և այս մշտնջենաւոր պատերազմին մի առարկայ է դառել, որն որ Եւրոպական քաղաքակրթութեան մէջ նշմարում ենք : Այս ակներև է, որ ոչ մի սկզբունքի, ոչ մի մասնաւոր դրութեան, ոչ մի հանճարի և ոչ մի առանձին դրութեան թող չէ տուել աշխարհիս տիրապետելու միտնդամ և մշտնջենալէս մի կաղապարի մէջ զնկու, նրա միջից նրա բոլոր օտար հակմունքներն արտաքսիլու և նրա վրայ տիրօրէն և առանձնակի տիրապետելու : Ալլեայլ դրութիւնք, ալլեայլ սկզբունք և ալլեայլ դրութիւնք իրար հետ են խառնուում, իրար դէմ են մաքառում և իրար սահման և պայման են դնում անդադար և հետ զհետէ տիրում կամ նուաճում և երբէք բոլորովին յաղթում կամ յաղթուում չեն : Այս կերպերու և ձևերու, այս մտածմանց և զգացմանց աղղի աղղի լինիլը, իրանց միմեանց հետ արած պատերազմները, իրանց թափած ճգովն և արած ջանքովը առ մի ստոյգ և յայտնի միութիւն և մի մտացածին նպատակ, որուն դուցէ երբէք պիտի չհասնի, աշխարհիս ընդհանուր վիճակն է, մարդկային ցեղը դիմում է այս նպատակին ազատութեամբ և աշխատութեամբ : Այդ Եւրոպական քաղաքակրթութիւնն աշխարհիս կենացը և վիճակի հաւատարիմ պատկերն է և այս աշխարհիս բաներու ընթացքին նման քաղաքակրթիւնն և ոչ սեղմուած, ոչ առանձին և ոչ մնայուն է : Այս առաջին անգամն է, որ կարծում եմ, թէ քաղաքակրթութեանց սեպհականութեան պատկերը բոլորովին անբերելի եղած լինի, այս առաջին անգամն է, որ տիե-

դերաց տեսարանի նման տարբեր տարբեր կերպարանքով ճոխութեամբ
և ժրութեամբ դարգանում լինի :

Եթէ ներկի է ասելը, Եւրոպական քաղաքակրթութիւնը յախտե-
նական ճշմարտութեան, նախախնամութեան դիտաւորութեան մէջ է
մղուել, աստուածային ճանապարհն է գնում և այս իր գերադանցութեան
բանաւորական սկզբունքն է :

Այցանկամ, պարոնմայք, որ Եւրոպական քաղաքակրթութեան այս հիմ-
նական և նշանաւոր կերպարանքը միշտ ձեր մտքին առաջը կեցած
լինի մեր այս ուսման վրայ աշխատելու ժամանակը : Ես այսօր միայն
հաստատել կարող եմ, իսկ ասպացուցանելն իրողութեանց զարդա-
ցումն է, որ պէտք է միջնորդէ : Սակայն այս իմ յառաջ բերած կար-
ծիքներուս մի մեծ ասպացոյց կլինէր, եթէ մեր քաղաքակրթութեան
բուն օրօրոցին մէջ, իմ այս կերպարանքին երեման համար տուած պատ-
ճառքն ու տարերքը դանդաղ : Եթէ այս քաղաքակրթութիւնը ծնիլ
սկսելու ժամանակ, Հռովմէական կայսերութեան անկման ժամանակը
ճանաչէինք աշխարհիս վիճակին և Եւրոպական քաղաքակրթութիւնը
կազմելու համար խնդրանէ անտի գործակից հզօղ իրողութեանց մէջ
այն շարժուն, բայց բեղմնաւոր այլապլութեան սկզբունքը, որ քաղա-
քակրթութեան երևոյթ է ասլի :

Պիտի գրդուիմ ձեր հետ այս խնդիրս : Պիտի քննեմ ու գննեմ Եւրո-
պիոյ վիճակը Հռովմէական կայսերութեան անկման ժամանակ, պիտի
որոնեմ թէ օրինաց մէջ և թէ հաւատոց մէջ այն մտածմունքներն ու
դժգոհմունքները և թէ որոնք էին այն տարերքը, որ հին աշխարհս նոր
աշխարհիս է աւանդել և թէ այս տարերք մէջ իմ ձեզ նկարագրած կեր-
պարանքս արդէն զրոյժուած կտեսնենք թէ ոչ : Արդէն այսօրից, եթէ
դանելու լինինք այս նշանաւոր կերպարանքը ձեզ համար հաւանակա-
նութեան մի մեծ աստիճան ստացած պէտք է լինի :

Նախ՝ պէտք է մեր աչաց ստաջը բերենք Հռովմէական կայսերու-
թեան ինչ լինելը և ինչպէս կազմուիլը :

Հռովմ իր սկզբումն ուրիշ ոչինչ չէր, բայց միայն մի թաղ կամ մի
փոքրիկ քաղաք, իր բնիկ տեսուչներից կառավարուած : Հռովմէական
կառավարութիւնն ես ուրիշ բան չէր, այլ մի փոքրիկ քաղաքի մէջ բը-
նականաւոր ժողովուրդի յարկատուած եղած՝ օրինաց և կանոնաց բովան-
դակութիւնը : Այս է թաղական կամ քաղաքական սահմանադրութիւ-
նը և սրա մէջ է այն նշանաւոր կերպարանքը :

Այս իրողութիւնս Հռովմայ մասնաւոր չէր, եթէ այն ժամանակ Ի-
տալիոյ մի նայուածք նետելու լինինք Հռովմայ բոլորաբար քաղաքնե-
րից ուրիշ բան չենք տեսնիլ : Այն ժամանակ ժողովուրդ առուած բա-
նին ուրիշ բան չէր, այլ քաղաքաց դաշնակցութիւնը : Եւրոպաց աղօղ
Լատինաց քաղաքներու մի դաշնակցութիւնն է. Եւրոպացիք. Սամիթա-

ցիք, Սարկնայիք, Բարձր Յունաստանի աղղաց ամենքը նոյն վիճակի մէջ էին :

Այն ժամանակ ամեններն զիւզ չկար, այսինքն՝ այն ժամանակուան զիւղերն ամեններն չէին՝ նմանում այսօրուան զիւղերուն : Այս զիւղերը մշակուած էին և ի հարկէ պէտք էին մշակուած լինիլ, բայց բնակուած չէին : Գիւղատէրները քաղաքաց բնակիչներն էին և քաղաքից դուրս էին գնում իրանց ագարակները հսկելու և պահելու : Այս գիւղական կալուածներու մէջ գերիներ էին պահում : Սակայն այն երկիրները, որ մենք այսօր գիւղ կամ աղարակ ենք անուանում և այն ցիւր և ցան բնակիչքը, որոնք երկրիս վրայ ամէն տեղ տարածուել մերթ առանձին առանձին բնակուել և մերթ զիւղօրէից մէջ են հաստատուել, մի բոլորովին անծանօթ բան էին նախնի խալիոյ :

Երբ Հռովմ մեծացել է, ինչ է արել միտ զիր նրա սլատուութեան, կը տեսնես, որ Հռովմ կամ քաղաքներու է տիրել կամ քաղաքներ է հիմնել : Հռովմ քաղաքներու դէմ է, որ կուռում է, քաղաքներու հետ է, որ դաշինք է գնում և քաղաքներու մէջ է, որ գաղթականներ է դրկում : Հռովմայ աշխարհակալութեան սլատուութիւնը անհամար քաղաքներու յաղթութեան և հիմնարկութեան սլատուութիւնն է : Արեւելքում Հռովմէական տիրապետութեան ընդարձակութիւնը ամենին այս հանդամանքը չունի : Արեւելքում Արեւմտքի ժողովրդի նման չեն բաժանուած բնակիչքը, մի ուրիշ տեսակ ընկերական վարչութեան հպատակ եղած՝ քաղաքներու մէջ աջապի շատ ամփոփուած չէին : Բայց որովհետեւ բանն այստեղ Եւրոպական բնակչաց վրայ է, ինչ որ անց էր կենում Արեւելքում, մեղ կարեւոր չէ :

Երբ միայն արեւմտեան աշխարհաց վրայ մտադիր կլինինք, ամէն տեղ այս ցոյց տուած իրը կդտնենք : Գաղղիացւոց մէջ, Սլաւոնացում միշտ քաղաքներու է, որ սլատում ենք : Քաղաքներից դուրս երկրիս լիքն է ճահիճներով և անտառներով : Քննեցէք Հռովմէական յիշատակարանաց, Հռովմէական ճանապարհաց ձեր, կերպն ու չէնքը, կտեսնէք, որ մեծամեծ ճանապարհներ անապին անտառներու միջից անց կենալով մի քաղաքից միւս քաղաքն են տանում : Այն մանր մոնր ճանապարհները, որ այսօր երկրիս վրայ իրար կտրկով խաչաձև ամէն կողմ առաջնորդում են, այն ժամանակ անծանօթ էին : Այնչ չի նմանիլ այն անհամար մանր մոնր շինուածոց, զիւղօրէից, զղեակներին, եկեղեցեաց, որոնք ցիւր և ցան աստ և անդ դանուռում են երկրիս վրայ միջին դարերից հետէ : Հռովմ մեղ միայն ահալին շինուածքներ թողուց, իրանց վրայ քաղաքային ձեր զրոյնուած, որոնք ցոյց են տալի, որ ի մի կենդրոն դումարուած մի բաղնաթիւ ժողովրդի համար են հաստատուել : Ինչ սեպական նայուածքով որ նկատենք Հռովմէական աշխարհ, նորա մէջ առանձին և սեպական նախապատուութիւն կդտնենք և զիւղօրէից մէջ ընկերական

կեանքով բնակութիւն չլինելը :

Հռովմէական աշխարհին այս թաղական կամ քաղաքական տնտեսութեամբ կառավարելու համար իրաւունք ունենալու հանգամանքը ի հարկէ մի կարի մեծ տէրութեան միութիւն և ընկերական կապ էր տալի, ամենադժուար հաստատելու և պահպանելու: Հռովմայ նման մի թաղ կամ փոքր քաղաք կարող էր եղել աշխարհիս սիրելի, բայց շատ աւելի դժուար էր իրան աշխարհս կառավարելու կարգաւորելը: Ինչպէս որ երբ գործը զլուխ հանած է երևում, երբ բոլոր արեւմտեան աշխարհն ու արեւելեան աշխարհիս մեծ մասն իրա տիրապետութեան ներքին է ձգում, երևում է, որ այն առանձնութեան և անկախութեան համար չլինուած անհամար քաղաքները և մանր մոնր տէրութիւնները բաժանուում են, պառակտուում են և իրարից անջատուելով՝ ամէն կողմ ջիւր և ցան են լինում: Կայսերութեան հարկաւորութիւնը յառաջ բերելու պատճառներից մինն այն եղաւ, որ մի այնպիսի կառավարութեան կերպ հաստատուի, որ ի մի կենդրոն ամիսի լինելով, կարող լինի այս իրարից բոլորովին տարբեր եղանակաւ տարերքը միաբան պահել: Կայսերութիւնը փորձ փորձեց այս ջիւր և ցան ընկերութեան մէջ մի միութիւն, մի կապ հաստատելու: Յաջողեցաւ այս ձեռնարկութեան մէջ մինչև մի աստիճան, երբ Օգոստոս կայսերից մինչև Գիսկլենտիանոս կայսրը քաղաքային օրէնսդրական իշխանութիւնը զարգանում էր. նոյն ժամանակ հաստատուեցաւ նաև այն լայնարձակ տեսչական բռնաւորութեան դրութիւնն, որ Հռովմէական աշխարհիս վրայ իբրև մի ուսկան, դաս դաս բաժանուած և իրար հետ կապուած պաշտօնաւորներով տարածեց, որոյ միջից կայսերութիւնն էր իր ձեռումը բռնած, միմիայն ընկերութեան մէջ իր իշխանութեան կամքն անցկացնելու և իշխանութեան մէջ ընկերութեան ուժը և տուրքը քաշելու համար:

Այս դրութիւնը ոչ թէ միայն Հռովմէական աշխարհի տարերքը միատեղ ժողովելու, միատեղ բռնելու յաջողից. այլև բռնակալական զլխաւոր իշխանութեան պատկերը մարդոց խելքին ու մտքին վրայ մի մասնաւոր կերպով ներգործեց: Մարդ կը բարձրանայ կմնայ անանկով այս մանր մոնր հասարակապետութիւններով թոյլ մոյլ միացած հաւաքման մէջ և այս թաղական կամ քաղաքական ընկերականութեան մէջ այնչափ արադութեամբ, բացարձակ, վեհափառ, օճեալ կայսերական վեհափառութեան յարգանքը զօրանալ: Պէտք է, որ Հռովմէական աշխարհին ամէն մասանց մէջ մի կապ հաստատուելու զօրութիւնը կարի զօրաւոր լինէր, որ բռնակալութեան զգացմունք ու համոզումն այսչափ հեշտ մուտ էր գտել զլսոց մէջ:

Այս զգացմունքովն է, այս իր տեսչական կարգաւորութեան և դիւստրական կարգաւորութեան դրութեամբն է, որ Հռովմէական կայսերութիւնը կուռեցաւ այն բաժանման դէմ, որ ի ներքուստ իրան էր կործա-

նում և այն ասպատակութեան դէմ, որ արտաքուստ բարբարոսք, խուժ դուժ ազդեր իրա դէմ էին յարուցանում. Հոռվմ երկար ժամանակ մի անընդհատ կործանման վիճակով կռուեցաւ, բայց միշտ ինքն իրան պաշտպանելով: Վերջապէս մի ժամանակ եկաւ հասաւ, որ պառակտումը աւելացաւ և զօրացաւ. ոչ բռնակալութեան հնարաղիտութիւնը և ոչ սարկութեան անհոգութիւնը չօգնեցին այս ահաղին և հսկայ մարմինը պահպանելու: Գ. դարումն ամէն տեղ երևում էր կայսերութեան մաս մաս բաժնուիլը և պատառ պատառ պառակտիլը: Բարբարոսք ամէն կողմից մոմսնալով՝ արշաւում էին. գաւառները կարող էին այլ ևս դիմանալ և հոգ տանել ընդհանուր վիճակի համար: Այն ժամանակ մի քանի կայսերաց մտքումը մի նորանշան բան ընկաւ: Փորձել կամեցան, թէ արդեօք ընդհանուր ազատութեան յոյսեր կամ մի այնպիսի դաշնաւորութիւն, որուն նմանին այսօր մենք պատգամաւորական կառավարութիւն ենք անուանում, տեսչական բռնակալութեանից աւելի բաւ կարող կլինի պաշտպանել Հռոմէական կայսերութեան միութիւնը: Ահա ձեզ Հոնորիոսի և Թէոդոսի կրտսերոյն մի վճռադիրն, որն որ 418 թուին զազդիոյ կուսակալին է ուղղուած. այս վճռադիրն ուրիշ նպատակ չունի, այլ միայն մի փորձ փորձել զազդիոյ հարաւային կողմը մի տեսակ պատգամաւորական կառավարութիւն հաստատելու և նրա օգնականութեամբ այլ ևս մի փոքր կայսերութեան միութիւնը պահպանելու:

Հանրիոս և Թէոդոս վերախառք Առ Անդրիկոյայ կուսակալ զազդիացոյց:

Մեծափառ,

Քո ամենաօգտակար յայտարարութեանդ համաձայն, որն որ հասարակապետութեան համար ակներև օգտաւէտ տեղեկութիւններով բխալին արևելիք մեզ, մենք մեր վճռովը հաստատում ենք, որպէս զի մշտնջենապէս աւելութեան օրինաց զօրութիւն ունենան այս յետագայ օրէնքներն, որոնց պիտի պարտաւորին հնազանդիլ մեր եօթը նահանգաց բնակիչքը (*) և որոնք իսկ և իսկ այնպէս են, ինչպէս որ իրանք ցանկալ և խնդրել կարող էին: Որովհետև հասարակաց կամ մասնաւորաց օգտակարութեան պատճառաւ ոչ թէ միայն ամէն մէկ նահանգից, այլ ամէն մէկ քաղաքիցը յաճախ քո մօտ են դալի, Մեծափառ Տէր, պաշտօնատէր անձինք կամ թէ մասնաւոր պատգամաւորներ թէ համար տալու դիմամբ և թէ կարաւածատէրներու օգտի վերարեւելալ բաներու համար, խորհեցանք, որ պատշաճաւոր և օգտաւէտ բան կլինի, թէ որ առաջիկայ տարուց սկսած, ամէն տարի մի որոշ ժամանակ եօթն նահանգաց բնակչաց համար մի ժողով լինի նահանգաց գլխաւոր քաղաքի մէջ, այսինքն՝ Ալլ քաղաքին մէջ: Այս կարգադրութեամբ մեր դիտաւորութիւնն է խնամք տանել առ հասարակ թէ ընդհանուր և թէ մասնաւոր շահուց վրայ: Նոյն ամէնից նշանաւոր բնակչաց ժողովից յե-

(*) Սրանք են այս եօթն նահանգները, Վիշնուաչ, Առաջին Արիթն, Երկրորդ Արիթն, Նովամպոպիթն, Առաջին Նարպոնէզ, Երկրորդ Նարպոնէզ և Փոյգեդերեայ Ալգեան նահանգը:

տոյ, եթէ մեծափառ կուսակալին առաջը հասարակաց բարեկարգութեան համար պատճառներ նրան չեն ստիպել ուրիշ տեղ դնալու, կարելի կլինի այս կերպով ամէն մէկ վճռուելու և քննուելու խնդիրներու վրայ լաւագոյն խորհուրդներ խմանալ, որչափ որ հնարին է : Մի հասուն վիճարարութենից յետոյ, քննուելիքներից և վճռուելիքներից ոչ մի բան չէ կարող նահանգների և ոչ միայն ծանօթութենից անյայտ լինել, և նրանք, որոնք ժողովոյն մէջ չեն գտնուել, պարտական կլինին մոտիկ անելու նոյն դատաստանին և նոյն օրինացը : Բացի սրանից, հրամայելով որ ամէն տարի մի ժողով լինի Կոստանդինա քաղաքումը (1), կարծում ենք, որ ոչ թէ միայն հասարակաց օգուտն համար մի օգուտէտ բան ենք անում, այլ և յոյժ պատշաճ քննելական յարարելութիւններ կրկնապատկելու : Յիշաւի, քաղաքն այն աստիճան յարմար տեղն է շինուած, որ ուրիշ երկիրներից այդ տեղ եկող օտարականք այն աստիճան ընդմաթիւ են և իր առևտուրն այնչափ մեծադարձ է, որ այդ տեղէն բերում, ինչ որ ուրիշ տեղ բուսնում և շինուում է, ամէն յարդի բաներն, որ մեծածոխն Արևելք, անուշահոտ Արաւիան, փափկատէր Ստորեստանն, բերնատուր Ափրիկէն, գերեջիկ Սարանիան և արիական Գաղղիան յառաջ են բերում : Այդ տեղ մի այնպիսի առատութեամբ են լքուում, որ աշխարհիս այլ այլ կողմերումը իրեն փառատուր զարմանալի համարուած բաները այդ երկրին բուն բերքէն են կարծուում, մանաւանդ Ռոն գետոյն Տոսկանայի ծովու հետ միանալովը մօտեցնում է իրար հետ գլեթէ նոյն գետոյն անցկացած երկիրները և այն ծովուն կպած խորշերն ու ծոցերը : Ուրեմն երբ ամբողջ երկիրս իր ամենայարդի բանէն այդ քաղաքին համար պատրաստու է, երբ ամէն երկրի սեպհական բերքերը այդ տեղն են բերուում ցամաքով, ծովով, գետերու ընթացքով, առադաստներու, թիւրու և սպիւրու օգնականութեամբ, քնչպէս մեր Գաղղիան պիտի չտեսնէ մի մեծ բարեբարութիւն մեր տուած հրամանին մէջ մի հասարակաց ժողով կազմելու համար նոյն քաղաքին մէջ, ուրտեղ մի կերպով հաւաքուած դաժնուում են աստուածային շնորհօք մարդկային կենաց ամէն վայելմունքը և առևտուրի ամէն դիւրութիւնները : Արդէն քաջանուն Պետրոնիոս կուսակալը (2) մի գովելի և խելօք դիտաւորութեամբ հրաման էր տուել, որ այս սովորութիւնս պահուի, սակայն ինչպէս որ սրա գործադրութիւնը ժամանակաց անսխալութեանից և յափշտակողաց բռնարար խաղաղութենից խափանուեցաւ, որոշեցինք մենք ճշգրտութիւն պահելու, քաջանուն մեծամոտ, մեր յառաջիկայ հրամանին և քո նախորդներից հաստատուած սովորութեանցը համաձայն, պահպանեցէք նորանդաց մէջ հետադայ կարգադրութիւնը :

Հասարակաց պաշտօն վարող ամէն յարդելի անձանց կամ կալուածատէրներու և նահանգաց ամէն դատաւորներու ծանուցում լինի, որ սրարտական են խորհուրդի ժողովուրդ ամէն տարի Արլ քաղաքին մէջ Օգոստոս 13 ից մինչև Սեպտեմբեր 13ը եղած ժամանակի միջոցումը. իսկ ժողովոյն կոչման և նստի օրերն ըստ կամաց կարելի է հաստատուել :

Շովանդուպիանը և երկրորդ Աքիթէն ամէնից հեռուոր նահանգները լինելով, կարող են, եթէ իրանց դատաւորները ուրիշ ամենակարեւոր դրարմունքներով են պարտաւրած, իրանց տեղ պատգամաւորներ ուղարկել ըստ սովորութեան :

Նրանք, որոնք անհող կլինին նշանակուած տեղը դպրու սահմանուած ժամանակին, մի տուգանք վճարեն դատաւորաց հինգ լիտր ոսկի և ժողովըրարանի ան-

(1) Մեծն Կոստանդինոս մանուկաւորացէս մի սէր ունէր Արլ քաղաքին վրայ. ինքն էր հաստատել Գաղղիացոց կուսակալութեան գլխաւոր ստեանն այս քաղաքին մէջ. նոյնպէս կամեցել, որ իր անուամբ կոչուի այս քաղաքս, բայց սովորութիւնը կամքից զօրաւոր եղաւ.

(2) Պետրոնիոս Գաղղիացոց կուսակալ եղաւ 402 թուից մինչև 408 :

դամոց (1) և այլ պաշտօնատիրաց երեք լիտր ոսկի :

Կարծում ենք, որ այս զրույթեամբ մեծամեծ օգուտներ և մեծամեծ շնորհքներ ենք անում մեր նահանգաց ընակիչներուն և հաւատարի ենք, որ Արլ քաղաքի զարդարանքն ենք աւելացնում, որուն հաւատարմութեան համար շատ պարտական ենք բոլոր մեր եղբոր և քույրերին (2) : զրուեցաւ Մայիս ամսոյն 15 ին. ընդունուեցաւ յԱրլ Յունիս ամսոյն 10 ին :

Պարոնայք, նահանգներն ու քաղաքները մերժեցին այս բարեարութիւնը, ոչ ոք չկամեցաւ պատգամաւոր կարգել, ոչ ոք չկամեցաւ Արլը գնալ : Այս կենդրոնաւորութիւնը, այս միութիւնը հակառակ էր այն ընկերական նախնական որպիսութեանը : Տեղական և քաղաքական կեանք վարելու հոգին ամէն տեղ յայտնուում էր : Մի ընդհանուր ընկերականութիւն, մի ընդհանուր հայրենիք վերահաստատելու անկարելիութիւնն ակնեւ երեւում էր : Ամէն քաղաք իր պարսպաց մէջ փակուեցաւ և իր դործերն ամբողջեց : Եւ կայսերութիւնն եւ ընկաւ, վասն զի ոչ ոք չէր կամենում կայսերական կոչուիլ կամ կայսրութենից լինիլ : Վասն զի Հռովմայ քաղաքացի եղողները միայն իրանց քաղաքի քաղաքացին կամենում էին լինիլ : Այսպէս Հռովմէական կայսերութեան անկման ժամանակ վերստին նոք զոնում նոյն իրն, որ Հռովմայ օրորոցին մէջ ճանաչել էինք, տեսչական իշխանութեան նախապատուութիւնը և քաղաքական կեանք վարելու հոգին : Հռովմէական աշխարհըն առ իր առաջին լիճակն յետ դարձաւ : Հռովմը քաղաքներից էր կազմուած . ինքը կործանուում և քակտուում է, բայց քաղաքները մնում են :

ՔԱՂԱՔԱՎԱՆ ՏԵՍՉՈՒԹԵԱՆ ԻՐՈՒՈՒՆԲ : Ահա այս է Հռովմէական նախնի քաղաքակրթութեան Արդան Եւրոպոյ աւանդած բանն. այս տեսչութիւնն անշուշտ ամենաանկարգ, ամենատկար և ամենատուրին էր իր առաջին ժամանակում եղած տեսչութենից : Սակայն միայն այս էր, որ խկական և տակաւին հաստատուն էր մնացել Հռովմէական աշխարհիւ ամէն տարրներից :

Երբ Բաշ Էմ ասում, սխալուում եմ. մի ուրիշ իր, մի ուրիշ հոգի, մի ուրիշ զաղափար նաև միաներու ջնջուելուց յետոյ մնացել էր. կայսերութեան զաղափարն եմ ասում, կայսեր անունը, կայսերական վեհափառութեան պատկերը, մի բացարձակ և նուիրական իշխանութեան հոգին, յարակից կայսեր անուան հետ : Սրանք են Հռովմէական քաղաքակրթութեան Եւրոպական քաղաքակրթութեանը աւանդած տարերքը : Մի կողմից քաղաքական տեսչութեան իբրաւունքը իր սովորութեամբը, իր կանոններովը, իր օրինակներովը և իր ազատութեան սկզբունքովը, միւս կողմից՝ մի հասարակաց և ընդհանուր օրէնդրութիւն և բացարձակ իշխանութեան, նուիրական վեհափառութեան, կայ-

(1) Գուրիայ էին անուանում Հռովմէական քաղաքացի մէջ հասարակութեան անդամաց միաբանութեան. իսկ Գուրիալ այս ատենի իւրաքանչիւր անդամին, որոնք բազմաթիւ էին :

(2) Կոստանդինոս Պապիոսը երկրորդ ամուսինը, որ Հոնորիոս իրան պաշտօնակից էր արել 421 թուին :

ուերական իշխանութեան, կարգաւորութեան և սարկութեան սկզբունքի զազաւարը :

Բայց պարոնայք, նոյն ժամանակում Հռովմէական ընկերութեան մէջ մի կարի աննման ընկերութիւն էր կազմուել, բոլորովին ուրիշ սկզբունքի վրայ հիմնուած, ուրիշ զգացմունքներով ոգևորուած, որն որ Արդեան Եւրոպական քաղաքակրթութեան մէջ մի բոլորովին ուրիշ բնութեամբ տարերք աւանդելու պատճառ պէտք է լինէր : ՔՐԻՍՏՈՆԵԱԿԱՆ ԵԿԵՂԵՑՈՅՆ ՎՐայ եւ կամենում խօսիլ, բայց քրիստոնէական եկեղեցին եւ ասում և ոչ թէ քրիստոնէութիւնը : Դ. դարու վերջերն ու Ե. դարու սկզբները քրիստոնէութիւնն այլ եւ պարզօրէն մի անձնական հաւատք կամ կարծիք չէր, այլ մի օրինական և կանոնական սահմանադրութիւն, քրիստոնէութիւնը օրինաւորապէս և կանոնաւորապէս հաստատուել էր իր վերակացուներով, կղերով, մի նուիրապետական վարչութեամբ, այսինքն՝ դաս դաս կամ ատրիճան ատրիճան բաժանուած պաշտօնականերով, կղերական սպեւայ սպառամանց համար սահմանուած, իր մուտքն և արդիւնքն, անկախօրէն գործողութիւններ տեսնելու միջոցները, մի մեծամեծ ընկերութեան պատշաճ եղած ի մի կենդրոն ամփոփելու տեղ և ժամ ունէր. նահանգական, ազգային, ընդհանուր ժողովներ, ընկերութեան գործեր, ընկերութեամբ տեսնելու սովորութիւն. մի խօսքով այն ժամանակ քրիստոնէութիւնն ոչ թէ միայն մի կրօն էր, այլ մի եկեղեցի :

Եթէ քրիստոնէութիւնը մի եկեղեցի չէր եղել, չեմ խմանում, պարոնայք, ինչ կ'լինէր քրիստոնէութիւնը Հռովմէական կալսերութեան անկման ժամանակ. միմիայն մարդկային մտադրութեամբ եւ քննութեամբ, մի կողմ եւ գնում որ և է սկզբունք, որոնք բնական իրողութենից, բնական հետեւութենից հեռի և օտար են : Եթէ քրիստոնէութիւնը իր առաջուան ժամանակուան պէս միմիայն մի հաւատ, մի զգացմունք, մի անձնական համոզում էր եղել, կարող ենք կարծել, որ կալսերութեան պառակտման և բարբարոսաց արշաւանոց միջոցում կ'ընկճէր և կ'ըլորչէր, ինչպէս յետոյ Ասիայում և Ալիքիկի հիւսիսային ամէն կողմը ճընշուեցաւ և անհետացաւ մի նոյն օրինակ արշաւանքից Մամմէտական բարբարոսաց ասպատակութեան ժամանակ. ընկճեցաւ քրիստոնէութիւնըն այն ժամանակ, թէպէտեւ մի սահմանադրութեամբ հաստատուած եկեղեցի էր : Սրանից շատ աւելի դժբաւոր պատճառաց համար նոյն իրողութիւնը կարող էր պատահել Հռովմէական կալսերութեան անկման ժամանակ : Այն ժամանակ մեր միջոցներից ոչ մինը չկար, որոնցով այսօր բարոյական ներգործութիւնք հաստատուում են կամ դիմանում ընդդէմ հաստատուած օրինաց, այն հնարանքներից ոչ մինը, որոնցով այժմիս ժամանակուան մի պարզ ճշմարտութիւն և պարզ մտածողութիւն, մի մեծ իշխողութիւն է ստանում մարդու խելքին վրայ :

դորձքեր է կառավարում և ղեկգրեր է սահմանում, որոշում, որա նման ոչինչ չկար Դ. դարումը, ոչինչ չկար, որ զարգացարաց և անձնական ըզգացմանց մի այսպիսի իշխողութիւն տալու կարող լինէր : Մի ամուր բարեկարգութեամբ, մի տոկուն կառավարութեամբ ընկերութիւն պէտք էր եղել մի այնպիսի ազէտից և չարեաց ղէմ գնելու և մի այնպիսի փութորկից յաղթանակաւ պրծնելու համար, մի մեծ բան առած չեմ լինիլ, կարծեմ, եթէ հաստատելու լինիմ, որ Դ. դարու վերջերը և Յ. դարու սկզբները քրիստոնէական եկեղեցին էր, որ քրիստոնէութիւնն ազատեց, եկեղեցին էր, որ իր օրէնքներով, իր բարձրաստիճան պաշտօնեաներով, իր իշխանութեան սաստիկ զօրութեամբն ինքն իրան պաշտպանեց և պահպանեց ընդդէմ Հռովմէական կայսերութեան ներքին բաժանման և ընդդէմ բարբարոսութեան, Եկեղեցին էր, որ յաղթեց բարբարոսաց և բարբարոսական և Հռովմէական աշխարհիւ մէջ քաղաքակրթութեան մի կապ, մի միջոց, մի սկզբունք եղաւ : Արդ՝ աւելի եկեղեցւոյն վիճակը քան թէ բուն կրօնինն է, որ պէտք է քննենք Յ. դարումը, իմանալու համար, թէ ինչ է այն ժամանակից քրիստոնէութիւնն արդեան քաղաքակրթութեան աւանդել, ինչ տարերք է սրա մէջ մտքերը և ինչ էր այն ժամանակ քրիստոնէական եկեղեցին :

Երբ առհասարակ մարդկօրէն նկատում ենք այն այլեայլ յեղափոխութիւններն, որոնք քրիստոնէութեան զարգացման մէջ կատարուեցան իր սկզբից մինչև Յ. դարը, միմիայն իբրև ընկերութիւն քննելով և կրկնում եմ, և ոչ իբրև կրօնական հաւատ, տեսնում ենք, որ իրարից կարի տարբեր երեք վիճակներից է անց կացել :

Բուն սկզբումը, բայց բուն սկզբումն եմ ասում, քրիստոնէից ընկերութիւնն երևում է իբրև մի սոսկ հաւատոյ և զգացմանց ընկերակցութիւն : Առաջին քրիստոնէաց միատեղ էին ժողովուում նոյն և մի կրօնական հոգւոյ յուզմունք, նոյն և մի հաւատոյ համոզմունքներ վայելու. իրանց մէջ ամենևին մի սահմանուած վարդապետական կարգադրութիւն, մի կարգաց և կանոնաց բովանդակութիւն և պաշտօնեաներից կազմուած մարդկանց դաս չի երևում :

Անշուշտ մի ընկերութիւն, ընկերութիւն եղած չի լինիլ, քանի որ նորաստեղծ և դեռահաստատ է և իրա մէջ մի յորդորող և ուղղիչ բարոյական իշխանութիւն չի երևում, որ ինքն իրան վարէ : Քրիստոնէից այլեայլ ժողովոց մէջ մարդիկներ կային, որոնք բարոյապէս քարոզում, ուսուցանում և կառավարում էին իրանց միաբանութիւնը. բայց ոչ մի ծառայութեան վրայ հաստատուած մի պաշտօնեայ, ոչ մի ծանուցուած և ընդունուած հրահանգ չկար իրանց մէջ, այլ միմիայն ընդհանուր կարծեաց և զգացմանց հաղորդակցութիւն : Այս էր քրիստոնէից ընկերութեանց կամ ուխտին նախնական վիճակը :

Քանի որ այս ընկերութիւնն յառաջ դիմեց և կարի արագութեամբ

յառաջ զիմնց, որովհետև իր յառաջադիմութեան չափը թողել է առաջին յիշատակարանաց մէջ. այն քան վարդապետական ձևեր, հրահանդական կանոններ և դատաւորական կարգեր առածն երևում է. պաշտօնեաներից ոմանք երէցք կամ երիցագոյնք են կոչուում, որոնք յետոյ քահանայ դառան և ոմանք եպիսկոպոսք կամ տեսուչ կամ վերակացու, որոնք եպիսկոպոս դառան և ոմանք սարկաւազք, որոնք աղքատաց խնամակալութիւն և ողորմութիւն էին անում:

Այս այլևայլ պաշտօնեաներուն ճիշդ ինչ լինիլը սահմանել, գրեթէ, անկարելի է. հաւանական է, որ այդ պաշտօններն կարի անորոշ և անյայտ էր. բայց այսու ամենայնիւ օրէնք, կանոնք, սահմանադրութիւն սկսում էին և արդէն մի տիրապետող նշան երևում է այս երկրորդ ժամանակին մէջ. այս նշանն է այն նախապատուութիւնն, որն որ ընկերութեան մէջ հաւատացելոց դասուն է պատկանում. հաւատացելոց դասն է, որ զօրանում է թէ պաշտօնէից ընտրութեան մասին, թէ որդեգրութեան մասին և թէ հրահանգի վարդապետութեան, տակաւին տէրութեան և քրիստոնէից մէջ մի բաժանում չէր եղել, մինը միւսից ջոկ, միմեանցից անկախ չէին և քրիստոնէայ ժողովուրդն էր ընկերութեան մէջ զլիսաւոր ազդեցութիւն վարողը:

Երրորդ ժամանակումը բոլորովին ուրիշ բան էր երևում. ժողովուրդից բաժանուած մի կղեր էր դուպցել և մի քահանայական դաս իր ճոխ մեծութեամբ, իր ատենական իշխանութեամբ և իր առանձին սահմանադրութեամբ, մի խօսքով մի ամբողջ տէրութիւն, որ ինքն իրանից մի կատարեալ ընկերութիւն էր եղել, իր դոյութեան համար ամէն պատշաճը հոգալով՝ բոլորովին անկախ էր եղել այն ընկերութենից, որուն վրայ ուշ դնելով՝ իրան պիտի ընտելացնէր և իր ազդեցութիւնը նրա վերայ պիտի տարածէր: Այսպէս էր քրիստոնէական եկեղեցւոյն հաստատութեան երրորդ ժամանակն ու վիճակը, որուն մէջ Յ. դարու սկզբումը երևում է: Այս ժամանակունս տէրութիւնը բոլորովին բաժանուած չի. երևում ժողովրդից և ինչպէս որ կրօնական իրերու համար մի կսուաւարութիւն չկար, նոյնպէս և ուրիշ բաներու մէջ նա չի երևում. Բայց կղերականաց և հաւատացելոց յարաբերութեանց մէջ եկեղեցականք են զրեթէ տիրողք առանց խճբանաց:

Քրիստոսի եկեղեցւոյն կղերը մի այլ ևս ազդեցութեան միջոց ունէր. եպիսկոպոսք և կղերիկոսք քաղաքական խորհրդի ատենին առաջին պաշտօնեանքն էին: Տեսանք, որ Հռովմէական կայսերութենից, ճիշդ ըն ասելով, միմիայն քաղաքական տեսչութեան իրաւունքն էր մնացել. բռնակալութեան հարստահարութեամբ և քաղաքներու կործանմամբ այնպէս էր պատահել, որ ժողովրդապետականք կամ թէ քաղաքական տեսչութեան ատենի անդամք վճատութեան և անդդալութեան մէջ էին ընկել. ընդհակառակն եպիսկոպոսք և քահանայից դասը ե-

աւանդուտ և աշխոյժ լինքն իրան նուիրել էր ամէն բան հսկելու և ուղղելու, անիրաւութիւն կլինի սրա համար նրանց թշնամանելով՝ իրրեզայլ յարկաւորողք ամբաստանել : Այսպէս էր պահանջում իրերու բընական ընթացքը, եկեղեցականք միայն զօրաւոր և սրտաւրինդ էին այն ժամանակ և ամէն տեղ զօրաւոր եղան : Այս աշխարհիս օրէնքն է :

Այս յեղափոխութիւնս աղաւորուած է այս ժամանակուան կայսերաց ամէն օրէնադրութեան մէջ : Եթէ բաց անկու լինիք Թէոդոսեան կամ Յուստինեան օրինադիրքը, կտեսնէք նրա մէջ այն անթիւ հրամանները, քաղաքական դատաստանաց զործերն եպիսկոպոսաց և եկեղեցականաց յանձնուելու համար : Ահաւասիկ ձեզ նրանցից մի քանիսը :

Օրի... Յոշ... Ա. Ա. հատ. Դ. Յաղագս եպիսկոպոսական տոեցից : Իսկ տարեկան զործքերու մասին (թէ քաղաքի հասարակաց եկամուտներու համար լինի կամ թէ քաղաքի ստացուածներից յառաջ եկած կալուածներու, կամ թէ մասնաւոր տուրքերու, կամ թէ ժառանգութեանց, կամ թէ բոլորով ին ուրիշ աղբիւրներից թէ հասարակաց զործքերը տեսնելու, կամ թէ համբարանդիտներու, կամ ջրմղենքի, կամ բաղանիքներու պահպանութեան կամ նաւահանգիստներու, պարխալներու կամ աշտարակներու շինութեան, կամ թէ ճանապարհներու և կամուրջներու նորոգութեան, կամ թէ դատաստանաց, որոնց մէջ քաղաքը հասարակաց կամ մասնաւորաց շահույր համար միջամուխ է եղել) այս հետեւեալն ենք հրամայում : Ամենարարիպաշտ եպիսկոպոսք և քաղաքի առաջաւորներից մեծանուն մարդիկ ժողով կազմեն և քննեն ամէն տարի եղած զործերը և խնամք տանեն նրանց վրայ, որոնք այս զործքերը հսկում են կամ հսկել են : Ճշդութեամբ չափեն նրանք, հաշիւ տան նրանց համար և ցոյց տան, որ իրանց պարտքը կատարել են իրանց զործակալութեան մէջ թէ հասարակաց շինուածաց, թէ բարոնեաց, թէ պաշարաց սահմանուած ոռոգկաց համար և թէ ճանապարհաց ծախուց համար և ջրմղներու և ուրիշ զործքերու :

Դոշե. 30. Իսկ դեռահաս և չափահաս պատանեաց խնամակալութեան համար և բոլոր նրանց, որոնց օրէնքը խնամակալներ է տալի, և թէ իրանց հարստութիւնը 500 ոսկիից աւելի է, հրամայում ենք չսպասուի նահանգի նախագահին հաստատելուն, որն որ մեծ ծախքերու տեղի է տալի, մանաւանդ որ եթէ յիշեալ նախագահը քաղաքում չի բնակում կամ թէ խնամակալութեան վրայ է, այն ժամանակ խնամակալաց հաստատութիւնը քաղաքի գլխաւորին ձեռամբ լինի միաբանութեամբ ամենաբարեպաշտ եպիսկոպոսի և այլ հասարակաց պաշտօնաւորներու եթէ քաղաքումն են գտնուում :

Նոյն. 3. Ա. Հատ. ԾԳ. Յաղագս պաշտպանաց : Կամենում ենք, որ քաղաքներու պաշտպանները վարժահմուտ լինին ուղղափառ հաւատով սուրբ խորհրդոյ մէջ : Մեծաբոյ եպիսկոպոսներից, կղերիկոսներից, երեսկիներից, տէրերից և խնամակալներից ընտրուին և հաստատուին : Եւ իրանց պաշտօնին մէջ հաստատելու համար դատաւորաց առեւնի դահլեցի մեծափառ իշխանութեան տեղեկութիւն տրուի, որպէս զի իրանց իշխանութիւնը նրա մեծափառութեան արքունի : հրովարտակաւ տեղի հաստատութիւն և զօրութիւն առնու :

Կարող եմ ուրիշ շատ օրէնքներ յառաջ բերել և ամէն տեղ երևւան հանել այս իրողութիւնս : Հռովմայեցւոյ քաղաքական անսղութեան և միջին դարու քաղաքական անսղութեան մէջ մտաւ եկեղեցա-

կանայ քաղաքային տեսչութիւնը և նոյն քաղաքային գործոց մէջ և կեդեցականաց նախապատուութիւնը յաջորդեց քաղաքական աստեղի հին պաշտօնաւորաց և նոյն այս ժամանակից պարտաստեց արդեան հասարակութեանց կարգաւորութիւնը :

Հասկանում էք ինչ միջոցներ էր քաղում իշխելու համար քրիստոսոնէական եկեղեցին, թէ իր սեպհական հաստատութեան, թէ քրիստոնեայ ժողովրդեան վրայ անելու ազդեցութեան և թէ քաղաքական գործոց մասնակից լինելու համար : Նոյնպէս և կարի չատ գործակից եղաւ նոյն այս ժամանակից արդեան քաղաքակրթութեան հոգւոյն զարգացման. փորձեմք ուրեմն կարծօրէն քաղելու այն տարերքն, որ եկեղեցին արդեան քաղաքակրթութեան մէջ է բերել :

Նախ՝ այն բարոյական ազդեցութեան, այն բարոյական դօրութեան և այն համոզմանց, հաւատոյ զգացմանց վրայ ներգործող իշխանութեան երևումը ամենամեծ օգուտ է բերել այն ժամանակուան ընկերութեան վրայ յարձակող հեղեղանման նիւթեղէն դօրութեան մէջ : Եթէ քրիստոնէական եկեղեցին եղած չլինէր, ամբողջ աշխարհս բոլորովին նիւթական դօրութեան և բռնութեան մէջ կ'ըլլորէր. միայն եկեղեցին էր, որ մի բարոյական իշխանութիւն էր վարում :

Աւելին էր անում, բոլոր մարդկային օրէնքներից և կանոններից մի բարձրագոյն օրէնքի և կանոնի զաղափարն էր պահպանում և տարածում և մարդկութեան փրկութեան համար այն զխաւոր հաւատն էր վարդապետում և ուսուցանում, թէ ամէն մարդկային օրէնքների վրայ մի օրէնք կայ, որն որ ըստ ժամանակին և ըստ բարոց և վարուց մերթ Բան Աստուծոյ է կոչւում, մերթ Օրէնք աստուածային, որն որ միշտ և ամէն տեղ նոյն օրէնքն է այլապէս անուամբ :

Ի վերջոյ՝ եկեղեցին մի մեծ իրողութեան սկզբնաւորութիւն էր անում, հոգեւոր իշխանութիւնն ու մարմնաւոր իշխանութիւնը միմեանցից բաժանում էր : Այս բաժանումը, պարոնայք, հոգւոյ ազատութեան սկզբնապատճառն է : Նրա սկզբունքը ամենաճիշդ և ամենապարզ կրօնական աղատութեան իրաւունք և խարխիւ եղող սկզբունքին նման է . հոգեւորականի և աշխարհականի կամ հոգեւորի և մարմնաւորի բաժանումը հաստատուում է այն զաղափարի վրայ, որ նիւթական դօրութիւնը ոչ իշխանութիւն և ոչ բռնութիւն կարող է ունենալ հոգւոյ համոզմանց և ճշմարտութեան վրայ : Այս բաժանումը ծագում է մտաւոր աշխարհիս և գործաւոր աշխարհիս, արտաքին իրերով աշխարհիս և ներքին իրերով աշխարհիս, (այսինքն՝ նիւթեղէն և հողեղէն աշխարհիս) մէջ հաստատուած զանազանութեանից : Այնպէս, որ կրօնական աղատութեան այս սկզբունքն, որոյ համար Եւրոպիան այնչափ կռուեցաւ, այնչափ վնասուեցաւ և այնչափ ուշ յաղթեց և այն ես եկեղեցականաց կարծեացն ու կամայը դէմ, այս սկզբունքն Եւրոպական քաղաքա-

կրթութեան օրօրոյն մէջ պահուած պարուրուած էր հոգեւոր իշխանութեան մարմնաւոր իշխանութեան բաժանման անուամբ : Եւ քրիստոնէական եկեղեցին է, որ իր վիճակի մի հարկաւոր հանդամանքից ստիպուած՝ այն ժամանակուան բարբարոսութեան դէմ դնելու համար եկեղեցւոյն մէջ մտցրուց և պահպանեց :

Բարոյական աղղեցութեան երևումը, մի աստուածային օրէնքի պահպանութիւնը, աշխարհական իշխանութեան հոգեւորական իշխանութենից բաժանումը երեք մեծամեծ բարբարոսութիւններ են, որ Ե. դարումը քրիստոնէական եկեղեցին տարածեց Եւրոպական աշխարհիս վրայ :

Նոյն այս ժամանակում ամէն բան միօրինակ փրկարար չեն եղել իրանց աղղեցութեամբ : Արդէն Ե. դարումը եկեղեցւոյն մէջ մի քանի ձախող սկզբունքներ են երևում, որոնք մեր քաղաքակրթութեան դարգացման մէջ ամենամեծ խաղեր են խաղացել : Այսպէս էր զօրանում եկեղեցւոյն մէջ այն ժամանակ կառավարողաց և կառավարելոց բաժանումը, կառավարելոց նկատմամբ կառավարողաց անկախութիւնը հաստատելու փորձը, կառավարելոց վրայ օրէնքներ դնելու ջանքը և առանց նրանց մտացն ու կամացը հաւանողութեան և ընդունելութեան նրանց հոգին, նրանց կեանքը ձեռումն ունենալու նպատակը : Եկեղեցւոյն փորձ և ջանք էր անում նաև բոլոր ընկերականութեան մէջ աստուածաբանական սկզբունքը զօրացնելու, աղբու և հոգի անելու, աշխարհական իշխանութիւնը զրաւելու և առանձին տիրապետելու : Եւ երբ չէր յաջողում տիրապետութիւն ձեռք բերելու, աստուածաբանական սկզբունքը զօրացնելու, միաբանում էր աշխարհական իշխանաց հետ և նրանց բացարձակ իշխանութիւնն էր պաշտպանում, հպատակաց ազատութիւնը ջնջելով, զոհելով՝ մասնակից լինելու նրանց մարմնաւոր իշխանութեան :

Սրանք էին, պարոնայք, քաղաքակրթութեան այն գլխաւոր տարերքերն, որ Ե. դարումը Եւրոպիա սաացել էր թէ եկեղեցւոյ և թէ կայսերութենից : Այս վիճակումն է, որ բարբարոսը Հռոմէական աշխարհս գտել են և կիկ են տիրելու : Քաջ ճանաչելու համար այն տարերքն, որոնք միաւորուելով և խառնուելով՝ ամբողջուել են մեր քաղաքակրթութեան օրօրոյն մէջ, այժմ մեզ միայն բարբարոսները ճանաչելն է մնում :

Երբ բարբարոսներ եմ ասում, զիւրաւ հասկանում էք, պարոնայք, որ բանն իրանց պատմութեան վրայ չէ և ամենին պէտք չունինք մենք նրանց պատմութենից : զիտե՞ք, որ այն ժամանակ կայսերութեան յաղթողը զրեթէ ամէնքը նոյն և մի ցեղից էին, ամէնքը Գերմանացիք էին, բացի մի քանի Սլաւան ցեղերից : օրինակի համար, Ալանաց ցեղը : Դիտենք նաև, որ ամէնքը մի և նոյն քաղաքակրթութեան վիճակումն

էին : Կարելի է որ մի քանի սյակալութիւն լինէր իրանց և Հռովմէական աշխարհիս հետ մերձաւորութիւն ունեցող այլապէս ցեղերու մէջ : Անշուշտ Գովաղիք ոչ աւելի յառաջ էին, ոչ աւելի քաղցրաբարոյ և ոչ աւելի առաքինի և բնական բարք ու վարք ունէին Ֆրանցիսկից : Սակայն եթէ ընդհանրապէս իրերու վրայ լաւ նկատելու լինինք և նշրանց հետեանքները լաւքննելու լինինք, ըստ մեր նկատողութեան, այս սյակալութիւնը խուժադուժ ազգաց քաղաքակրթութեան վիճակին մէջ իրականաւորութեան ժամանակ ոչինչ կարեւորութիւն չունի :

Բարբարոսաց ընկերութեան ընդհանուր վիճակն է, որ պէտք ունինք ճանաչելու : Վասն զի կարի դժուարին է այսօր նրանց պատմութիւնը իմանալ : Աւանց մեծ աշխատանաց կարող ենք Հռովմայեցւոց քաղաքային տեսչութեան ղրութիւնն և քրիստոնէական եկեղեցին հասկանալ : Նրանց ազդեցութիւնն մինչև մեր օրերը տեսնել, նրանց նշմարանքը անհամար օբիւսայ և այժմեան իրերու մէջ կրտսենք : հազար ու մէկ միջոցներ ունինք նրանք հասկանալու և բացատրելու : Բարբարոսաց ընկերական վիճակն, բարքն ու վարքը բոլորովին փչսոյան : պարտաւոր ենք գուշակելով իմանալ կամ պատմական ամենահին յիշատակարանաց օգնութեամբ կամ թէ երևակայութեան ղօրութեամբ :

Մի զգացմունք, մի իրողութիւն կայ, որն որ ամէն բանից յառաջ պէտք է լաւ իմանանք, որպէս զի մի բարբարոսի ինչ լինիլը ճշմարտութեամբ երեակայենք : Այս զգացմունքն ու իրողութիւնն է անձնական անկախութեան համար եղած սէրը, ղօրութեան և ազատութեան գործածելու ցանկութիւնը աշխարհիս և կենաց դիպուածոց մէջ, անաշխատ գործունէութեան ուրախութիւնները, անողատա, անհատաւատ, վտանգալի, յանդուգն, բախտովի կեանք վարելու ճաշակը : Այսպէս էր բարբարոս վիճակի մէջ տիրապետող զգացմունքը : Այսպէս էր այս մարդկանց ահաղին և միակտուր խումբը շարժիչ և խլրտիչ բարոյական հարկաւորութիւնը :

Մենք այսօր, փակուած մեր կանոնաւոր ընկերութեան մէջ, դժուարութեամբ կերակայենք այս զգացման վարած իշխողութիւնը բարբարոսաց վրայ Գ. և Ե. դարերումը : Ըստ իմ կարծեաց միայն մի գրուածք կայ, որոյ մէջ այս բարբարոսութեան բնաւորութիւնը ամբողջ իր ազդուութեամբ նկարագրուած լինի : Այս գրուածքն է Պարոն Թիէրիի ՍԵՆՏԻՄԱՆ ՆՈՐՄԱՆՏԵՐԻՅ ՆՈՒԱՃՄԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆԸ : Եթէ մի գիրք կայ, որոյ մէջ բարբարոսութեան մօտեղող մի ընկերական վիճակի մէջ դանդաղ մարդկանց շարժիչ ու գործիչ տուող զորիչ պատճառները, միտութիւնները և թելադրութիւնը բուն իսկ հոմերական ճշմարտութեամբ ըմբռնուած և յառաջ բերուած լինի, միայն այս գիրքն է : Ոչ մի գրքով մի բարբարոսի և բարբարոսական կենաց ինչ լինիլը այն աստիճան չիմացուում : Այս մասին մի քանի բան Պարոն Բուպլըրի

այլևեկաց լրայ յօրինուած վկայելու մէջ նաև դանաւումէ, թէպէտև ըստ իմ կարծեաց կարի ստույին աստիճանաւ, անքնական և անհարազատ կերպով: Ամերիկոյ վայրենեաց կենացը, զղացմանցը և միմեանց հետ ունեցած յարաբերութեանց մէջ մի քանի բան կայ, որն որ բաւականին հին Գերմանացոց բարքն ու վարքը մարդուս միաքն է բերում: Անշուշտ այս նկարագրութիւնները մի վիժքը երեակայական մշտացածին և վիպական են: Բարբարոսական վարուց, բարուց և կենացը վատ կողմը բոլոր դժնդակութեամբը նկարագրուած չէ: Միմիայն բարուց և վարուց ընկերական վիճակի մէջ բերած չարեաց լրայ չեմ խօսում, այլ բուն բարբարոսի իրան անձնական ներքին վիճակին: Այս անձնական անկախութեան համար մոլեգին հարկաւորութեան մէջ մի աւելի կոպիտ, աւելի չիթեղէն բան կար, որն որ թիւրի զրուածքին նայելով՝ մարդս ամենեկին չի կարծիլ, որ եղած լինի: Բարբարոսաց մէջ անասնականութեան, մոլեգնութեան և անզգայութեան մի աստիճան կար, որն որ միշտ հաւատարմութեամբ յառաջ բերած չէ իրա գրուածոց մէջ: Սակայն երբ բուն բաներուն խորը նայելու լինինք, չնայելով նրանց այս անասնային, մարմնապաշտական և աղուշ անձնասիրութեան խառնորդին, անձնական ազատութեան սէրը մի բարոյական և աղնուական զգացմունք է, որ իր դօրութիւնը մարդկային բարոյական բնութիւնից է առնում: Մի մարդու իր անձին ազատութիւնը ճանաչելու հաճութիւնը իրա մարդ լինիլ զգալն է, անձնականութեան զգացմունքը և ազատ գարգացման մէջ մարդկային ինքնակամ յօժարութիւնը:

Պարոնայք, այս զգացմունքս Գերմանիոյ բարբարոսներէից Եւրոպական քաղաքակրթութեան մէջ է մտել: Հռոմէական աշխարհին, քրիստոնէական եկեղեցւոյն և գրեթէ բոլոր նախնի քաղաքակրթութեանց մէջ այս զգացմունքս անստեղծ էր: Նթէ ազատութիւն տեսնում ենք նախնի քաղաքակրթութեան, մէջ այն ազատութիւնը քաղաքական և քաղաքացւոյն ազատութիւնն է և ոչ թէ մարդու անձնական ազատութիւնը. մարդն իր անձնական ազատութեամբ չէ, որ միտն է գրաւել, այլ իբրև քաղաքացի իր քաղաքական ազատութեամբը. մի ընկերականութեան է պատկանում, մի ընկերականութեան է անձնանուէր և հաւատարիմ և մի ընկերականութեան է պատրաստ ինքն իրան գոհելու. քրիստոնէական եկեղեցւոյն մէջ նաև նոյնպէս է, քրիստոնէից մէջ մի մեծ սիրոյ զգացմունք էր տիրում իրանց ընկերականութեան կամ ուխտին համար, մի հաւատարմութիւն նրա օրինաց համար և մի զօրաւոր հարկ նրա իշխանութիւնը տարածելու կամ թէ կրօնական զգացմունքը մի մեծ աղեղնութիւն էր տալի մարդուս իր մարմնոյն և հոգւոյն վրայ ներդրածելու, մի ներքին ճգունք իր սեպհական ազատութեանը յաղթելու և իր հաւատոյն պահանջմանց հնազանդելու. բայց անձնական անկախութեան զգացմունքը, ազատութեան

սէրը որ և է կերպով որ լինէր կամ թէ ինչ դէպք որ պատահում լինէր, երևում էր առանց մի ուրիշ նպատակի, բայց միայն բաւականութեան զգալու համար. վերստին եւ կրկնում, այս զգացմունքս անձանօթ էր Հռովմէական ընկերութեան և քրիստոնէից ընկերութեանը. Բարբարոսաց ձեռամբ արդեան քաղաքակրթութեան օրօրոցին մէջ է բերուել և դրուել: Այս զգացմունքս արդեան քաղաքակրթութեան մէջ մի այնպիսի մեծ պաշտօն է վարել, մի այնպիսի վատաւոր հետեանք է յառաջ բերել, որն որ անկարելի է իւրոյս չհանել իւրեւ իր հիմնաւոր տարրներէ մինը:

Պարոնայք, քաղաքակրթութեան մի երկրորդ իր, մի երկրորդ տարր կայ, որն որ նոյնպէս բարբարոսներից ենք վեր առել. այս իրն, այս տարրըն է զինուորական կամ զօրականաց պաշտպանութիւնը, այն կապն, որ մարդկանց և զօրականաց մէջ հաստատուում էր և որն որ առանց կործանելու իւրաքանչիւրին ազատութիւնը, առանց տիրաբար հիմնովին ջնջելու իրանց մէջ եղած հաւասարութիւնը, իրանց մէջ մի նուիրապետական, այսինքն՝ փոքրին մեծից կախուած լինելու հպատակութիւնն էր հաստատում և այն ազնուապետական կարգաւորութիւնն էր սկսում, որն որ յետոյ աւատականութիւնը (feodalité) յառաջ բերաւ. Այս յարաբերութեան հիմնական նշանն էր, մարդուս առ մարդ ունեցած սէրը, անձին առ անձն ունեցած հաւատարմութիւնը առանց արտաքին հարկաւորութեան և առանց ընկերականութեան ընդհանուր սկզբանց վրայ հաստատուած պարտականութեանց. Նախնի հատարակապտութեանց մէջ երբէք չես տեսնում մի մարդ մասնաւորապէս և ազատօրէն ուրիշ մի մարդու հետ կապուած, ամէնքը քաղաքին էին հակուած. Բարբարոսաց մէջ, անձանց մէջ է, որ ընկերական կապ է կազմուել, նախ գլխաւորի՝ ընկերոջ հետ ունեցած յարաբերութեամբ, երբ զուեղ զուեղ Եւրոպայ մէջ ապտ և անդ ման դալով էին ապրում. յետոյ աւատապետի (suserain) աւատաւոր (vassal) հետ ունեցած յարաբերութեամբ: Այս երկրորդ սկզբունքս, նոյնպէս ամենամեծ խաղն է խաղացել արդեան քաղաքակրթութեան պատմութեան մէջ. Այս մարդուս առ մարդ ունեցած հաւատարմութիւնը բարբարոսներից է մեզ գալի և իրանց բարքից և վարքիցն է, որ նաև մեր բարուց և վարուց մէջ անց է կացել:

Հարցնում եմ ձեզ, պարոնայք, միթէ իրաւունք չեմ ունեցել ասելու սկզբունքն, որ արդեան քաղաքակրթութիւնն իր բարութիւնն մէջ եղած ժամանակ անգամ, այլեայլ խռովալի խառնաչիւթ է եղել, ինչպէս որ ջանք արի նկարագրել ձեզ ներկայացրած ընդհանուր նկարագրոյս մէջ. Միթէ ստոյգ չէ, որ այժմէնք խմանում Հռովմէական կայսերութեան անկման ժամանակ գրեթէ այն ամէն տարիքը, որոնք մեր քաղաքակրթութեան յառաջախաղաց զարգացման մէջ միակնանց են պատահում. Մեր քաղաքակրթութեան այս յառաջընթաց զարգացման մէջ երեք

միմեանցից բոլորովին այլապէս ընկերութիւն ենք գտել, քաղաքական ընկերութիւնը Հռովմէական կայսերութեան վերջին մնացորդը, քրիստոնէական ընկերութիւնը, բարբարոսական ընկերութիւնը. այս ընկերութիւնները կարի այլապիտեանմբ կարգաւորուած՝ բոլորովին դանաղան սկզբանց վրայ հիմնուած և մարդկանց ազգի ազգի գղացմունքներ չընչող, ամենարձակ հարկն ամենակատարեալ հպատակութեան մօտ, ղինւորական պաշտպանողութիւնը եկեղեցական տիրապետութեան կշտին, հողերը իշխանութիւնն և մարմնաւոր իշխանութիւնն ամէն տեղ միմեանց դէմ յանդիման, եկեղեցւոյ կանոնները, Հռովմայեցւոյ խնատուն օրէնքները, բարբարոսաց սնդիր սովորութիւնները, ամէն տեղ խառնակութիւն կամ թէ ցեղերու, լեզուներու, ընկերական վիճակներու, ըստուց, վարուց, մտքերու ամենատարբեր ազդեցութեանց գոյակցութիւնը գտնուում ենք։ Ահա այս, կարծեմ, մի ակնկրե օրինակ է այն ընդհանուր կերպարանքին ճշմարտութեանը, որն որ մեր քաղաքակրթութեանըն կամ տուել։

Անշուշտ, պարոնայք, այս խառնիխուռնութիւնը, այս այլապիտեանը, այս մաքառումը մեզ շատ թանգ են նստել և Եւրոպիոյ յառաջադիմութեանց դանդաղութեան և նրա տառապանաց զլիսաւոր պատճառ են եղել, սակայն չեմ կարծում որա համար ցաւել հարկ լինի։ Ազդաց համար նոյնպէս և մարդկանց ամենատիրութիւն, ամենակատարեալ զարգացման որ և է ուղղութեամբ յառաջացման և զընթէ մի անսահման յառաջադիմութեան յաղողութիւնը ինքն իրան առանձին փոխարինում է, ինչ որ այս մասին կարող է արժիլ նրա համար մի վտանգ կրելու իրաւունքը ստանալու համար։ Ամէն մասամբ կշռելով այս ամենախառնութեանը, ամենածիր և ամենաբարեւոյ վիճակը շատ աւելի արժանաւորութիւն ունեցաւ քան թէ այն պարզութիւնը, որոնց մէջ երևում են մեզ ուրիշ քաղաքակրթութիւնք. մարդկային ազգը սրա մէջ աւելի շահուեցաւ քան թէ չարչարուեցաւ։

Կանոց կառնում, պարոնայք, այժմ ճանաչում ենք իր ընդհանուր նըշաններովն այն վիճակն, որոյ մէջ Հռովմէական կայսերութեան անկումը թողուց աշխարհս, ճանաչում ենք այն այլապիտարերքն, որոնք յուղուում խառնուում են Եւրոպական քաղաքակրթութիւնը ծնելու։ Այսուհետեւ մեր աչաց առաջ նրանց ման գալն ու բան անիլը կտեսնենք. յաջորդ դասուն մէջ ջանք պիտի անեմ ցոյց տալու, թէ ինչ են եղել և ինչ են արել այն ժամանակումը, որուն սովորաբար բարբարոսական ժամանակ է անուանուում, այսինքն՝ այն ժամանակն, որ արշաւանաց խառնաշփոթութիւնը շարունակում է։

Երբորդ դասը յաջորդ թուով։

Թարգմանութիւն Մարկոսի Աղաբեկիան։

ԾԱՆԿԱԳԷՏ ՄԱՏԱՆԻ

կամ

ՀԱՅՈՑ ԲԱՐՈՅԱԿԱՆ ԱՇԽԱՐՀԻ

ՃԱՆԱԳԱՐՀՈՐԴԸ

ԱՌԱՋԻՆ ԴԷՊՐ

Ի՞նչ էք ասում, եղբարք, ուղղումեմ մեր Հայոց, ոչ, սը-
խալուեցայ, մեր միմիայն Ռուսաստանի Հայոց էն դիհի, բա-
րոյական աշխարհը մի ճանապարհորդութիւն անել, ուղղումեմ
Ռուսաստանեայց Հայերի բարոյական զարգացման, նրանց սը-
տի և մտաց շարժումների աշխարհը անց կենալ, ման գալ, տեղ
տեղ բանդ ըլիլ, տնադել նրանց բարոյական գործունէութեանց
հանդէսն և իրանց բաղձանքներն ու գործակատարութիւնը
համեմատել: Ես տեսնումեմ, որ այս իմ ձեռնարկութիւնը
դուք մէկ յանդգնութիւն էք համարում իմ կողմանէ և հի-
միսկեւեթ ցաւում էք իմ վրայ, որ ես համարձակուումեմ այս-
պիսի մի անել և ոլորմոլոր բաւիզ կամաւ տուն դնալ, և ո՞վ
գիտէ էս գլխէն դուշակում էք, որ էլ ես լուս աշխարհք դուրս
չեմ կարող գալ, մէկ տեղ արգելուած կմնամ, զնացած ճամ-
բէս մոլորելով: Այո, այո և ես զգումեմ, որ վտանգաւոր է
իմ ձեռնարկութիւնս ու չեմ յուսահատուում, թէ պէտեւ ոչ
իմ փորձառութեանս և ոչ իմ հմտութեանս վերայ այնքան
յոյսս դրած եմ, միայն յիշումեմ, որ այսպիսի երեւոյցա-
կան ճանապարհորդութիւն վիզ եմ կալել և մխիթարում եմ
եւ ինձի այն յուսով, թէ կայ անպաճառ այսպիսի մի էն
դիհի կամ բարոյական աշխարհ մեր Հայոց համար և զգում
եմ, թէ պէտք է նրա կարգ ու կանոնքը և նրա վիճակը զի-
տենալ, թէ պէտք է նրա հանդամանքը լուս քցել և նրա սահ-
մանները որոշել, որովհետեւ նա է մեր այժմեան սեպհական
հայրենիքը և նա պիտի լինի մեր որդւոց ժառանգութիւնը,
փառքը կամ նախատինքը: Բայց էլ յիշեցնում էք ինձ սառ-
նամանիքը հիւսիսական բնութեան և այբող զօտին հարա-
ւային. մի վախենաք, ես իմ օգտադրիկը աւելի բարձր ու ա-
ւելի հեռուն չեմ թողնում. կբաւականանամ էն կարեւոր դի-
տողութիւններով, որքան իմ հեռացոյց և խոշորացոյց զի-

տախներս օգնեն ինձ ձեռք բերելու ձեզ համար : Միայն չըմանանք , որ այս սակաւ ծանօթ աշխարհը միմիայն մի նոր հետաքրքրութիւն անելու պաշտօնն եմ առնում . իմ վրայ և թողնում եմ աւելի յաջողակ , աւելի հմուտ ֆոլմֆոսներու նրա սահմաններու խորը անդիւր տուն գնալ և աւելի մօտիկ և հաստատուն ճանաչել , քննել և նուաճել :

— Լաւ է , լաւ է , իմ կարեկից եղբայրք , էլ մի նեղանաք իմ մասին , ահա ես հակառակ ձեր յուսոյն և հակառակ իմ խոստմանս , ահա ես այս վտանգաւոր ճանապարհորդութենիցս հէնց սկզբումը յետ եմ կանգնում :— Ինչի՞ , ինչի՞ , վրայ թափած չորս կողմից հարցնում են ինձ , օղապարիկդ տրտքուեց , յանկարծ աչքիդ չար հրեշտակ երևեցաւ , չընի՞ թէ աչքդ կամ ձախ թեղ խաղաց , կամ Եփիմէրտէն օրն չար է գուշակեց : — Ո՛չ , ո՛չ , էք փորձանքներից ոչ մէկն էլ է չէ պատահել , բնդ հակառակն բանս աւելի յաջողակ է գնում : Լսեցէք , երբ ես էն է պարկ ու պուրիս հաւաքած՝ ճամբայ էի ուզում ընկնիլ ձեզ բարոյական աշխարհից լուր բերելու , մինչ ուզում էի օղապարիկումս կազմ կայնել և շարժիլ էն աշխարհի անօտր մթնոլորտը , ահա նոյն աշխարհի Ղրտեսը Ճիմն ուսերիս դրեց , կնից , ասաց , ես քեզ քու փափաքին կհասցնեմ , ես քեզ քու նպատակին հասնելու հեշտ ճամբէն կտորկեցնեմ : Դու չեմ իմանում , ասում էր , այդ վտանգաւոր ճանապարհորդութեանս քանի՞ քեղանից աւելի ճարտարներն իրանց թեւերը զաղրեցրին , իրանց ուշքումիտքը կորցրին կամ կխաճամբից յետ դառնալով , իրանց հեռուստ սխալ տեսածներն ճշմարիտ դիտողութեանց տեղ հազորդելով ուրիշներին , մոլորեցան իրանք և մոլորեցրին այլոց : Կնից , ասում էր , եթէ հեշտը կուզես նպատակիդ հասնելու , արի իմ ետեկցս . ես եմ Բարոյական աշխարհի Ղրտեսը , իմ անունս է Ասուլիս , Զայն ազգի կամ Հրատարակեալ կարծիք . իմ հայրենիքս է Եւրոպայի քաղաքաւորթեալ աշխարհներումը . այնտեղ իմ գործած հրաշքներս անչափ ու անթիւ են . իմ ուժիս առջեւ դարաւոր և անյաղթելի կարծուած բռնութիւնք փլուզում և խորտակուում են : Շատ ժամանակ չէ , ասաց , որ ես քու աղգակից Հայերու մէջ էլ մտել եմ և նրանք դեռ ևս ինձի արժան յարգը չեն տա :

լի և մանաւանդ ներքնգործ, դառնաշունչ և հասարակաց բարե-
ւոյն թշնամի անձինքներից ոմանք յանդգնում են քար ան-
գամ խիղ և մեռցնել կամ թոկ քցել իմ բուկը և խեղդել :
Ե՛հ, շարունակում էր նա, արհամարհանաց ժպիտը ժողովե-
լով շրթունքներումը և դէմքումը կարեկցութիւն նկարելով,
այդ ողորմելիքը չեն խմանում իմ անմահ լինիլը, չեն իմա-
նում իմ անհաւատալի կարողութիւնը, չեն խմանում, բայց
ի վերջոյ կփորձեն և կխոստովանին, որ ինձ հակառակ գնա-
ցող աշխարհումս հաւասար ուժով թշնամի չէ ծնած : Ապե-
րախտ աշխարհն իր ուղածին պէս իմ անունս շատ անգամ
խառնում է չար հոգիների անուանց հետ, երբեմն բամբա-
սանք, երբեմն մասնութիւն, երբեմն չարախօսութիւն, երբեմն
տրտունջ, զրպարտութիւն և զրարանութիւն և այլ հազար ու
մէկ սրանց նման անարգ անուններ և անարգ պաշտօններ տա-
լիս է ինձ, իմ նպատակիս ջանքս է անում խալիան լինիլ, թէ-
պէտեւ իմ յառաջնութացութեան ոչ մի քայլ արդէլք լինիլ
կարող չէ : Ես եմ Զայն բաղմաց, ես եմ Զայն Աստուծոյ ա-
սացեալը, ես եմ Բարոյական զարգացման պաշտօնեան և հա-
լածիչը ամէն չար հոգիներուն, մարդկանց մէջ փչած աստուա-
ծային շունչն եմ, որ երբ մարմնաւորում եմ խօսքով, ԱԶԳԻ
ՁԱՅՆ եմ կոչուում, և երբ գրով թեւաւորում, ԱԶԳԻ ԳՊՐՈՒ-
ԹԻԻՆ կամ ՀՐԱՏԱՐԱԿԵԱԼ ԿԱՐԾԻՔ եմ անուանուում և
այնպէս մարդկութեանը առաջնորդում դէպի բարոյական
զարգացումը : Սակայն որքան էլ որ իմ կարողութեանս չա-
փը գերազանց է, բայց և այնպէս բնութեան անքննելի օրի-
նաց տնօրէնութեամբը ինձ ճակատագիր որոշուած է, ասում
էր նա, ծառայել այն քու փնտռած աշխարհին իշխող ԲԱ-
ՐՈՅԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՈՒՄՆ անունով չնաշխարհիկ կուսին : Ե՛հ,
կգայ ժամանակ, որ դուք Հայերդ էլ կճանաչէք, թէ նա ի՞նչ
անհամբէր, ի՞նչ անքուն և ի՞նչ անհանգիստ բնաւորութեան
տէր հոգի է : Ես նրա զանազան յանձնարարութիւնքն կա-
տարելու համար, նրա անհամար պաշտօն, աներուն և դործա-
կալներուն նրա հազար ու մէկ պատուէրներն և ազդմունքներն
թռցնելու համար և նրանցից իրան լուրեր հասցնելու հա-
մար պարտաւորուած եմ այս մեր բոլոր տիեզերքի մթնոլորտը

ամէն օր կայծակի արագութեամբ կտրել անցնիլ : Դեռ շատ
 ժամանակ չէ անց կացել, երբ նա յանկարծ ունքերը մօտ ա-
 րաւ, մէկ աչք բանալ խփելու չափ ժամանակումը իր ճակա-
 տուն ամփոփեց անցեալ և գալիք դարերու բիւրաւոր դէպ-
 քերը, ազգաց և աշխարհաց վիճակներն և ձէն տուեց ինձ .
 « Ասուլիս, հաւատարիմ լրտես իմ, արի, Թռիւր, հասիւր արե-
 ւելք . Սեաւ, Միջերկրական և Կասպից ծովն միջոցներումը
 բնակում է մի ժողովուրդ, մի ժողովուրդ Հայկազեան անունով,
 որոյ նախնիքներն ինձ շատ մասամբ պարտաւորեցին իմ ման-
 կութեան հասակումը . այս բաւական չէ, ես ունիմ քան զայս
 առաւել մեծ պատճառ այդ ժողովուրդը յիշելու, որովհետեւ
 այդ ժողովուրդը առաջինն էլաւ, առաջինը, որ գրկեց իմ
 մայր Քրիստոնէական Հաւատոյ խանձարուրքը . առաջինն է-
 լաւ, որ իմ երկնային ծնողին սիրով ընծայեց անձնադիր ըս-
 պասաւորներ և նրա աստուածային փառքը և ազդեցութիւնը
 տարածելու և հաստատուն պահելու համար այդ ժողովուր-
 դը նախ և առաջ ինքը հանեց ջերմեռանդ և անձնագոհ բա-
 նակներ նրա Թշնամի բարբարոս ազգաց նախապաշարմանց դի-
 մացը : Ո՛հ, ինչպէս մոռացել եմ ես, ասում էր, այսպիսի մի
 երախտաւոր ժողովուրդ, մանաւանդ իմ կենարար սրբուհի մօր
 փառաց յաղթանակը արեւելքի մոլար և աշխարհապաշտ աղ-
 զաց մէջ յաջողութեամբ կանգնացնելու համար և իմ՝ նրա
 հարազատ որդուս շնորհաց պայծառութիւնը այն մութը աշ-
 խարհներումը փայլեցնելու համար, գիտե՞ս, այ լրտես իմ,
 ասում էր, քանի՞ օգտակար ծառայութիւններ կարող է մա-
 տուցանել մեզ այդ ժողովուրդը և այս ներկայ ժամանակու-
 մըս, : Ահա՛ էն օրիցը ես լրտեսս այն իմ դշխոյի հրամա-
 նաւը Հայոց աշխարհի սահմանները շատ շուտ շուտ կոխում
 և նրա երկնառուր շնորհքներովը Հայերիդ սիրան և հոգին
 եռ եմ բերում : Ես էի, որ քու մտքումդ էլ զարթեցրի այդ
 փափաքը Հայոց բարոյական աշխարհը ճանապարհորդելու :
 Բայց խղճում եմ քու խսկութեան և քու տկարութեան վրայ :
 Էս ասելով հանեց բերնիցը մի մատանի, տէս, ասաց, սա քու
 հայրենի աշխարհիդ փառաւոր յիշատակներից մէկն է . երբեմն
 քանի որ քու հայրենակիցքդ Բարոյական յառաջադիմու-

թիւնը սիրում էին և նրա և տեղից զնում, այս հրաշագործ մատանին նրանց երջանկութեանը և նրանց զօրեղութեանը առաջնորդում էր. բայց երբ սկսան սրան իրանց մարմնաւոր վայելութեանց և ստորաքարշ կրիցը ծառայեցնել, աշխարհացին թմբրութեանց մէջ ընկղմած ժամանակը առնուեցաւ նրանց ձեռից: Այս մատանին իմ պաշտօնումս Տիրուհւոյս հրամանները կատարելումը ինձ շատ և շատ օգնել է: Մինչև էս ժամանակը ես որ լռութեամբ և մեծ յուսով սպասում էի, թէ ինչով կվերջանայ այս անակընկալ հիւրի մեծամեծ խոստմունքները, էս մատանու հանելու վրայ կարծես թէ մէջքիս թելը կտրուեց, մտքումս շատ վրդովւում էի, թէ ինչով ես իմ ճամբիցը յետ ընկայ մի անձանօթի խօսքերով և տարակուսում էի, թէ ի՞նչ պատասխան տամ իմ համադգի եղբարցը, որոնց առջևը յանձնառու էլայ Բարոյական աշխարհից իրանց լուր տանելու: Իմ շփոթուիլը իսկոյն նկատեց իմ Արտեսը և դուշակելով իմ թերահաւատութիւնը, շտապեցաւ նոյն մատանու խորհուրդը ինձ բաց անել: Մատանին քսեց լեզուին և ահա նրա առջևը կանգնեցան երկու հոգեղէն էակներ. մինը օրի պէս անօտ և քսմու պէս թեթեւ զգեստով պատած էր. ձիւնի պէս սպիտակ մազերը, կնձռոտած և ճաղատ ճակատը խիստ հինաւուրց և բազմափորձ ծերունաւ կերպարանք էին տալի նրան, բայց նրա ուղղաթիւք մէջքը, վառ վռուն աչքերը, կորովի և կայտառ հասակը նկարում էին մի անօրինակ մանկութիւն, որ ծերութեան մէջ անվերջանալի նորոգուում է: Իսկ միւսը թէպէտ և նրանից տարիքով փոքր էր երևում, բայց և ոչ աւելի պակաս ծեր և նրա պէս նոր մէկանց մանկացած. նրա թափանցիկ, նուրբ և սևագոյն ծածկոյթը մի ծանրախոհ և ծանրաքայլ երկնից պատգամաւորի տեսք էր տալի նրան: Այս հոգեղէն երեւոյթները, ինչպէս ասացի, երբ իմ հիւրը մատանին լիզեց, իսկոյն նրա դիմացը դուրս եկան և հարցրին. «աշխարհքս քեզ համար քանադէմք թէ շինեմք»: — Ո՛չ քանդեցէք և ոչ շինեցէք, ասաց Բարոյական աշխարհի Արտեսը, ուղում եմ իմ Տիրուհւոյ հրամանաւը, որ այսուհետեւ այս Հայ երիտասարդին (ցոյց տալով ինձ) առաջնորդ լինիք, որպէս զի կարող լինի իր ազգի Բարոյական աշխարհը շրջելու: Նորէն լիզեց մատանին և ահա վերացան

այն երևոյթները : Արեւիկն դարձաւ դէպի ինձ . . . տեսա՞ր, ասաց, էս չնաշխարհիկ ծերունիները, սրնց մէկի անունն է ԲԱՆ և միւսինը ԳԻՐ . ուղած ժամանակս, երբ մատանիս լիզում եմ, խեղդեմ իմ առջեւ կանգնում են, հրամայում եմ իմ ուղած տեղը տանում են ինձ, ուղած մարդիկս իմ առջեւ բերում շարում, նրանց խորհուրդը և սրտի ծածուկը իմ առջեւ բաց անում և ինձ նրանց տեսութենից ծածուկ պահում : Ա՛ռ . ահա քեզ լինի, ասելով, ինձ յանձնեց այս սքանչելի մատանին : Իմ Տիրուհիս, Բարոյական զարդացումը, շարունակում էր նա, իմ հաւատարիմ ծառայութեանս փոխարէնը շարհեց ինձ վերջին ժամանակներումս աւելի հրաշալի օգնականների՝ Արեւոտիկան, Մարգարիտիկան, Շողիկան և Մեծմերական զօրութիւններ : Ընծայում եմ քեզ սրան այն պայմանաւ, որ այս հրաշալի մատանին քու անձնական կրիքը չծառայեցնես, այլ քու համազգեացող մէջ քու խնդրած Բարոյական աշխարհից լուրեր տանիլ բերելու դործածես : Նախ և առաջ խորհուրդ եմ տալի քեզ, որ ուղևորիս քու հայրենի աշխարհումը հաստատած Բարոյական զարդացման Գործատուներ . տուած մատանի շատ չար ու բարի տեսարաններ կբանայ այնտեղ քու աչաց հանդէպը . քու այցելութիւնները շարունակէ՛ այնտեղ շուտ շուտ, մատանւոյդ զդոյշ կացիր, եթէ գողտնալ ես տուել, էլ Գործարանի դռները քու դէմը փակած կգտնես . մնաս բարով, ասաց և վերացաւ : Ուղւում էի էս անձանօթ և նորալուր Գործարանի վրայ մի քանի բաներ հարցնել, մնւտ և տես, ասելով աներևոյթ էլաւ իմ աչքիցս էս իմ անակնկալ հիւրը :

Էս դէպքից յետոյ շատ ու քիչն Աստուած գիտէ, ապշու-
թիւնը ինձ կալաւ և երբ կամայ կամաց ուշի էի գալի, միտս էի բերում, չէի իմանում իմ աչքի տեսածը և իմ ականջի լսածը տեսիլք համարել թէ երազ . և ինչպէս էի երազ համարել, երբ մարդս երազումը շատ անգամ դանձ է դնում, հեռի աշխարհ ման գալի և զարթնելիս ամէն բան աչքից թռչում և անհետանում են և ձեռքն ոչինչ չէ մնում և յիշատակն անդամ մարիցը ջնջում է իմիտ շուտով : Սակայն ինձ յանձնուած մատանին ահա բերնումս էր : Շատ տարակուսեցայ, շատ երկմեղայ և շատ աշխատեցայ այս դէպքին բնական և դիր-

բնական օրինաց զօրութեամբ մեկնութիւն տալ, ոչ մի տեղ միայն հանդիստ չառաւ. փորձը միայն կարող էր բանը պարզել: Հանեցի մատանին, նորից ու նորից անտղեցի, Հրաժարիմքը և Հաւատով խոստովանիմից մի քանի տուն ասացի, լեզուիս քսեցի և ահա նոյն երեւոյթներն իմ դիմաց արձանացան կանգնեցան: «Աշխարհս, ուզում ես, քեզ համար քանդենք, թէ շինենք», հարցրին ինձ. ոչ քանդեցէք և ոչ շինեցէք, ասացի, հրամայում եմ, որ ինձ Հայոց Բարոյական զարգացման Գործարանը տանիք: Դեռ խօսքը բերնումս էր, ահա տեսայ իմ առջև բոլորաձև փռուած իմ աչքը կտրածին չափ տարածութեամբ մի շուշէ պալատ անհամար բաց դռներով և անհամար բաց պատուհաններով: Էն դրանը, որոյ առջևը ես ինձ գտայ կանգնած, ճակատին դրած էր «ՁԱՅՆ ԱԶԳԻ ԿԱՄ ԽՈՐՀՐԴԱՐԱՆ, ազգային խնդրոց և առաջարկութեանց: Այս դրան կամարի աջակողմեան սեան վրայ կարդացուում էր, «յստուծոյ երկերուք և զթագաւորս պատուեցէք», Նախ և առաջ որոշեցի այս տեղն վրայ իմ ուշադրութիւնս դարձնել, բայց չէր կարողանալով իմ հետաքրքրութիւնս զտղել, ուղեցի աջ ու ձախ մօտիկ նրան կպած դռներից և պատուհաններից մէկ ներս մտիկ տալ նոյն իսկ կանգնած տեղիցս: Եւ ահա յիշած Խորհրդարանին կից կպած էր աջ կողմից մի ուրիշ ընդարձակ սենեակ այս ճակատագրով. ՀԱՆՃԱՐ ԿԱՄ ՇՏԵՄԱՐԱՆ ՆԻԻԹՈՑ Ազգային Բարոյական Զարգացման: Սորա պատուհանից որքան աչքս կարաց որոշել, տեսայ դիզած մէկդմէկու վրայ անտաշ և անձև վիճակումը Ազգային և Բարոյական զարգացման հետեւեալ խնդիրներն՝ Լուսաւոր և առաքինի Հողերականներ յառաջ բերելու հղանակ և ջանք, Դաստիարակութիւն Հայ մանկանց և Հայ աղջկանց Հայատոանկայ Եկեղեցւոյ և Հայոց վարուց և բարուց համեմատ, Եկեղեցական գործոց և ազգային եղևտից բարոք անօրինութեան համար սահմանադրութիւն, Սերտ և մտերիմ կապ և զորակցութիւն եկեղեցական և աշխարհական դասուց մէջ, Ազգային դպրոցք, Ազգային աշխարհիկ բարբառը դրականութեան հանդիսումը, Ազգային օրագրաց հոգի կամ ուղղութիւն, Տպագրութիւն, Դպրոցական հրահանգք, Թանգարանք վերձանութեան, Ազգիս լուսաւորութեան օժանդակող ընկերութիւնք և ուրիշ սրանց նման շատ բաներ: Կանգնած տեղիցս դէպի ձախ երևում էր Ազգային Բարոյական զարգացման ՀԱՆԴԻՍԱՐԱՆԸ կամ ԱԶԳԱՅԻՆ ԴՊՐՈՒԹԻՒՆ անունով փռուաւոր շէնքը, երկու մասն բաժանած. մէկումը զործունէութիւն

նը վաղուց դադարած էր նշմարուում, իսկ միւսումը մի նոր շարժում և մի նոր ոգևորութիւն էր նկատուում: Թէպէտեւ շեփոթ, խառնակ և անորոշ, սակայն բաւականաչափ ժիր, անընդհատ և յառաջադէմ: Այստեղ աւելի զգալի էր երեւում ազգային օրագրաց և լրագրաց պատճառած շփոթութիւնը և ազդակը և բոլոր հանդիսականների ուշադրութիւնը այս կողմը դարձել էր: Այստեղից զէպի ներս երեւում էին անհամար արուեստանոցներ, ուրտեղ առանձին առանձին ամէն մէկ մարդ, իր խելքը ինչպէս հասնում էր, բարոյական զարգացման մեծ մեքենայի մէջ մէկ մասն ձեռք առած կամ հալում էին, կամ հարում, կամ տաշում, կամ սրում, կամ ծեծում, կամ խարտոցում և ի վերջոյ փայլուն և կանոնաւոր ձև տալով, բերում էին, որն որ նրանցից հաւանելի էր դատուում հանդիսականներից, նոյն մեքենայի վրայ իր տեղը սարգում:

Արդէն արեւը մէրը մանելու մօտենում էր, Հանդիսարանի արուեստանոցից վարպետներն և գործավարներն աշխատութիւնը թողած, դասադաս դիմում էին իրանց հանդատարանը, անց կենալով միջնասենեկի միջոցն, որ բարոյական զարգացման խորհրդարանն էր կազմում: Երոյ և դրան մօտ ես կանգնած էի և ուր ես որոշեցի այս առաջին անգամ աւելի ուշադիր լինիլ: Ետեղ Հանդիսարանից դուրս եկողներից շատերն էին բանդ լինում և կարծես թէ այստեղի ժողովականաց յանձնարարութեամբ և նրանց պիտոյից համար լինէր իրանց յօրինածները և շէնքերը, որովհետեւ իրանց ձեռագործաց մասին սրանց, երևում էր, որ հաշիւ էին տալի և մեծ փափաք յայտնում, որ հաւանութիւն և գովութիւն լսեն այս խորհրդարանի անձինքներից: Ես շտապեցայ էս խօսակցութեանը վերահասու լինիլ, հրամայեցի մատանուս կամ իմ ծանօթ ծերերից մէկին, (մոռացայ ասել ձեզ, որ այս ծերերից երկուսը միասին ամէն անգամ չէր հարկաւորում բանի դնել, շատ տեղ իրանց պաշտօնը առանձին առանձին էր և այս մասին իմ հիւրը՝ Լրտեսը ինձ հարկաւոր խրատներն իր վերանայուց առաջ աւանդել էր) որ ինձ այս անգամ մոռնջիմունջ այն խիտ բազմութեան միջոցն անց կացնէ և տանի կանգնացնէ այն փոքրիկ ժողովոյն մօտ, ուրտեղ խօսակցներն ինձ աւելի ծանօթ անձինք երեւում էին:

Սրանք առանձնացած՝ մեծ ուշադրութեամբ մէկ բանի վրայ
խորհուրդ էին տնում աւելի խաղաղ սրտով և աւելի ընտանե-
բար, մինչ դեռ միւս ժողովներումը տարաձայնութիւնը, շփո-
թը և վիճմունքը իրանց ասուլիսը անհասկանալի էին կայու-
ցանում։ Իմ ընտրած ժողովումը, ինչպէս լսեցի, խօսքը նրա
վրայ էր թէ որքան հարկաւոր էր Բարոյական զարգացման հան-
դիսարանումը ԹԻՖԼԻՋ անուանեալ թաղումը մի նոր արուես-
տանոց աւելցնել ազգային ՌԱՆԳԱՐԱՆ ՎԵՐՄԱՆՈՒԹԵԱՆ, կամ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱՏՆԱՅԱՐԱՐԱՆ անունով, որ այնտեղ ժողոված
լինին Հայերու մասւոր և բարոյական զարգացման բոլոր յո-
րինուածներն, այնտեղ Հայոց տպագրութեան տակից դուրս ե-
կած ամէն հեղինակութիւնքն առձեռն պատրաստ դնուին։
Այս ամենակարևոր և ամենաօգտակար բան կ'լինի մեզ Թիֆ-
լիզու Հայերիս համար, ասում էր ժողովականների միջից մի ծան-
րաբարոյ երիտասարդ, որովհետև մենք մեր թանկագին ժամա-
նակն այս հրապարակներումը և պոզոտաներումն ունայն խօ-
տակցութեամբ անց ենք կայնում, բայց երբ այդ Հայկական Մա-
տենադարանը կանգնեցնելու ճարը մտածուի, այնուհետև մենք,
թէ հարուստ և թէ աղքատ, թէ մեծ և թէ վոքը, թէ յա-
ռաջագէմ գիտնականք և թէ նորախաբէ իրար կհանդիպինք
այնտեղ մեր միտքը լուսաւորելու և մեր սիրտը կրթելու մի և
նոյն նպատակաւ, այնտեղ մեր ազգի հանձնարոյն յորինուածոց
մէջ խմատին կտեսնենք մեր համադրեաց հրապարակական կամ
մատենադրական զարգացման մէջ արած յառաջադիմութեան
հանդէսը։ Մեզանից տկարները, նախապաշարեալները, նաև
բանիբուն կարծուածները այնտեղ հանդիպելով նորանոր գա-
ղափարաց, նորանոր կարծեաց և նորանոր դատողութեանց, ի-
րանց սեպհականը լսածների հետ համեմատելով և լսածները
կարդացածների հետ բաղդատելով, առաւել հաստատուն և
համարձակ քայլերով յառաջ կգլմեն դէպի իրանց ճշմարիտ
լուսաւորութիւնը, այնտեղ շատ յաջողակ կերպիւ ազգային
մատենագրութեան ծնունդները բանասիրաց ներկայութեամբ
բանաւոր խիստ քննութեան տակ ընկնելով, ամէն մէկը իրան
վայելուչ տեղը կբռնէ։ Մեր բարոյական զարգացման խնդիր-
ներու մասին մեր մէջ զօրացած տարրեր կարծիքներն թէ

գրով և թէ բանիւ այստեղ միմեանց պատահելով, իրար կը
 դիպչեն, իրար կհալածեն, իրար կզրկեն, իրար հետ կմխաբա
 նին, կամ, որ նոյն է, մեր մէջ ընկերական հոգի կարծարծի:
 Այս ինչ տարաբաղդութիւն է մեր ժողովրդեան համար, ա
 սում էր մի երկրորդը, առաջինի խօսքերից առիթ առնելով,
 այս ինչ տարաբաղդութիւն է, որ մեր մէջ մտել է այն թիւը
 ուղղութիւնը և մեզանից ամէն մէկ խօսողն, ամէն մէկ կար
 դացողի և ամէն մէկ հեղինակի հոգու և սրտի վրայ տիրապե
 տած է, որով ամէն մէկս առանձնացած մեր կարծեաց և մեր
 գաղափարաց մէջ, մեր մտածածը միայն, մեր խօսածը միայն
 և մեր գրածը միայն անպայման ճշմարիտ ենք համարում,
 ուրիշներինը չենք լսում, չենք կարդում, բոլոր միայն իսպառ
 հերքելու, իսպառ հալածելու և իսպառ արհամարհելու հա
 մար: Այս դառն հոգին շատ անգամ յանդգնում է անաչառ
 հրապարակական կարծեաց դիմաց հանդէս դուրս գալ լքա
 բար, իրան դէմքը թագցնելով ճշմարտանդիր բանադատու
 թեան և բանալուծութեան քօղի տակ: Այս բաները մեր
 մէջ պատահում են այն պատճառաւ, որ մեր հեղինակութեան
 աթոռի վրայ բազմոյնները ժողովրդին կամ մեզ կարդացողնե
 րիս անբան անասունների տեղ են դնում և ամբարտաւանու
 թեամբ կարծում են, որ մենք նրանց կրից ձայնին կհետե
 ւինք իբրեւ ձայնի լուսաւորութեան և մեր գլուխը խորխո
 բառների մէջ ձգելով, իրանց առիթ կտանք ծափահարելու,
 պարելու և խնդալու: Ուստի եղբայրք, ես էլ ձեզ հետ, ասում
 էր այն ձայնը, շատ օգտակար եմ համարում Ազգային թան
 դարանի բացումը, որպէս զի քանի որ բանադատութիւնը և
 բանալուծութիւնը տպագրութեան ասպարիզումը այսպէս ի
 րան վայելուէ համեստ ուղղութիւնը չէ ստացել, քանի որ
 աշխատում է մեր աչքը բանալու տեղ հող վիշել և քօռաց
 նել իսպառ, արդարեւ այդ թանդարանը շատ կօգնէ մեզ: Այն
 տեղ միմեանց հանդիպելով մենք՝ միմեանց կհաղորդենք և
 միմեանց կմեկնենք տպագրութեամբ մեզի առաջտրկուած
 դեղերի ներգործութիւնը և հետեանք և միմեանց կզգաս
 տացնենք և այսպէս երբ մեր ձայնը կգորանայ, այն ժամանա
 կը և մեր պիտոյից հարկաւոր եղած ուղղութիւնը կտայ աղ

դային առաջրութեան ձայնին : Այդ բոլորը ճշմարիտ է, ճշմարիտ, կրկնեցին այն կողմից մի քանիսը ներկայ դանուողներից, մենք ուրիշ անգամ էլ շատերի բերնից եմք լսել Թանգարանի հաստատման կարեւորութիւնը, բայց ինչպէս ուրիշ շատ ազնիւ և արդար բաղձանքներ մեր սրտից ծնում են և մեր սրտի մէջ իրանց գերեզմանը փորում թաղում, կարծես թէ և այս մեր բաղձանքներն աշխան տերեւներու պէս մի քամու փրշելով հաւաքուում են մի տեղ և մի և նոյն քամուց նորէն շարժում են տեղերիցը, թռչում, ցաք ու ցրիւ փռուում, միմեանցից բաժանուում և անհետանում : Ահա զորօրինակ էս բանումը ինչի՞ պիտի մեր բաղձանքին չհասնինք, երբ որ այս բաղձանքը հասարակաց է, երբ որ նպատակը բարի է և օգտակար, երբ մեր վրայ իշխող բարեխնամ և լուսաւոր Տէրութեան օրինաց և կամաց համաձայն է և երբ որ մեր մէջ միջոյններ ձեռք բերելու համար էլ մեծ դժուարութիւն չէ երևում մեր առջևը : Այսպիսի ձեռնարկութիւններն մեր մէջ զլուսն չգալու պատճառը մեր մէջ ընկերականութեան հոգւոյ պակասութիւնն է, ուստի մեզ պէտք են հաստատ և բարի կամքով առաջնորդներ, որ այս զարթնած աղնիւ բաղձանքներին կեանք և զօյութիւն տան : Մեր մեծամեծքը և մեր հոգեւորականքը ամենայն իրաւամբ և արդարութեամբ այս բանի հոգսը պիտի քաշէին . բայց ի՞նչ անես, մեր անբաղդութենից այս զգածմունքները մեր ժամանակումը նրանց համար խորթ և աւելորդ բաներ են, փողը, փառքը և կիրքերը նրանց մեծի մասին սիրաբ և հոգին աշխարհի հետ պինդ կապել են : Ո՛հ, էս ի՞նչ բան է, հառաչելով կրկնեց մի ուրիշ ձայն, մենք պարծենում ենք մեր նախնեաց զբաւոր երկասիրութիւններով, որոնք չնայելով մեր հայրենեաց անընդհատ կրած տառապանքներին, մեծ խնամքով հաւաքուել պահուել են վանքերումը և ազդի ընթերցմանը ընծայուել և մինչև մեր օրերը հասել : Ո՛ր են այժմ այս անդին դանձերը, ինչի՞ ազդը իր մտաց ծարաւը զովայնելու համար մեր հին դպրութեան աբելւրն ևս չստի ունենայ իր առջևը բացուած նոյն նախնեաց հարազատ յաջորդներից : Քանի՞ քանի՞ անգամ լսել ենք, թէ այս պաշտելի նախնեաց երկասիրութեանց հաւաքածուներն դանուում են Սուրբ

Եջմիածնայ՝ մեր մայր աթոռոյ մատենադարանումը մեր նախկին թեմակալ առաջնորդ Հանգուցեալ Կարապետ Սրբեպիսկոպոսի և այժմեան տեղակալ առաջնորդ Սրբազան Սարգիս Սրբեպիսկոպոսի մօտ, Մոսկովու Լազարեանց վարժարանումը, Ուսումնասէր Պ. Դալուստ Շերմազանեան վանդանեանցի ձեռին և Տաթևայ վանքի զրատանը՝ սակայն այս հաւաքածուներից ազգիս մտաւոր և բարոյական մշակութեան համար օգուտ ընծայելու եղանակն մինչև ցայժմ չէ առաջարկուել ոչ մի կողմից և նաև յիշեալ երկասիրութեանց ցուցակն անգամ ազգին ընծայելու շնորհը խնայուել է մինչև ցայսօր։ Ուրեմն մենք՝ որ այսօր տաղգրեալ զբքերից մատենադարան ունենալու բաղձանքն յայտնում ենք, չպիտի մոռանանք նաև մեր նախնեաց հանձնարոյն յիշատակներն։ Այտնել առ ժամանակ խօսակցութեան թելը կարուեց և ընկերակիցներից մինը, որ մինչև այն ժամանակ աչքերը թեքած միւսներէ վրայ և ականջները սրած, լուռ ու մունջ լսում էր, յառաջ եկաւ և ասաց. «ուրեմն ստոյգ է այդ ձեռք բաղձանքը և իրաւ է, որ այդ ձեռնարկութեան մեծամեծ օգտակար հետեանքն զգում էք. եթէ այդպէս է, ահա ես յանձն կառնում այդ գործոյդ սկզբնաւորութեան դժուարութիւնները փարատել, յանձն կառնում խորհիլ և անօրինել այդ նպատակին ղիմելու կարգ ու կանոնքն և եղանակը, կհաղորդեմ ձեզ և մեր միւս համազօր եղբարց և երբ ընդհանուր հաւանութիւն դանի, այն ժամանակ յանձն կառնում և արդեամբ զլուխ բերել ձեր ուղած վերջանութեան Թանգարանը. դուք այս իմ խոստացած եղանակն և կարգ ու կանոնքը կկարդաք Հայոցաշխարհի բարոյական զարդացման պաշտօնեաներից մէկի՝ Կուռնի Հացոյ Աշխարհին, անունով օրագրի թերթերումը, առ այժմ մնալ բարով, օրը տարածամէլ է, տուն դառնալու ժամանակ է։ Այս խօսքի վրայ բոլոր ժողովականք միմեանց բարեւելով, ցրուեցան ամէն մէկը մի կողմը և ես հրահայեցի իմ մատանուցն իմ օթեանն ինձ հասցնել և խիոյն իմ յարկի տակը դառն ինձ։ Միւս օրը չմոռացաւ բարեխախտն՝ պատանին այն իր խոստմունքը կատարելու, նստաւ զրից իր մտածմունքը և իր ընկերքը

կարդացին «Կռուսի», օրագրի թերթերումը այս հեռեհաշ-
 րա առաջարկութիւնը :

ԹԻՖԼԻՉՈՒՄԸ ԹԱՆԳԱՐԱՆ ՎԵՐՇԱՆՈՒԹԵԱՆ

ՀԱՍՏԱՏԵԼՈՒ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹԻՒՆ

Ուրեմն ճշմարիտ է, Թիֆլիզու Հայազգիներ, ուզում էք
 ունենալ ԹԱՆԳԱՐԱՆ ՎԵՐՇԱՆՈՒԹԵԱՆ, այսինքն՝ ցանկանում
 էք շինել ձեր բարոյական և մտաւոր զարգացման համար մի
 հարուստ շտեմարան:—Ուզում ենք, ուզում ամէն կողմից կըրկ-
 նում են պատասխաններ:—Բայց տեսէք, ձեզանից շատերը տա-
 րակուսում են ձեր բաղձանքի կատարեալ և ջերմ լինելու մա-
 սին: Արկին հարցնում եմ, մի՞թէ կան ձեր մէջ այս բանաւոր
 և հոգեսուն կերակրոց կարօտութիւնը արդարեւ զգացողներ:
 —Այո՛, այո՛ և խիստ շատ, հազարաւոր անձինք:—Մի՛ հաւա-
 տաք, մի՛ հաւատաք, տես այն կողմից ձեր խի կողայրններից շա-
 տերը միաբերան ձայն են տալի, մի՛ հաւատաք. այդ հազարա-
 ւորներից մեծ և մեծ մասն մենք ճանաչում ենք, դոցա ցան-
 կութիւնը չթուէնքներումն է և ոչ սրտումն, դոքա ժամանա-
 կի հոգւոյն իբրեւ նորաձեւութեան արտաքուստ և միմիայն սո-
 վորութեամբ հետևում են և ոչ իրանց սեպհական համոզմամբ,
 և այն՝ միմիայն ժողովրդեան աչքը փռել փչելու մտօք: Դո-
 քա այսպիսի բարի բարի ձեռնարկութեանց միմիայն խոր-
 հուրդներումն առաջին ամիսները բռնում են և բարձր բարձր
 գոռում բայց երբ բանը կատարուելու աստիճանին հասնի,
 հաւատացէք, կաշխատին խանդարել, որպէս զի իրանց քսակին
 հինգ տասը մանէթ ֆլուս չդիպչի, կամ թէ որ խափանել չը-
 կարողացան, կաշխատին փուռ դնել, մեծամեծ պակասութիւնք
 նշմարել, հեռուից ծաղը անել, բայց ոչ բնաւ օգնել: Մի՛
 հաւատաք այդ բարեմիտ անձինքների վկայութեանը, դոքա
 տեսնում են Հայերից հազարաւոր Եւրոպացու (լուսաւորեալ
 մարդու) հազուստով, Եւրոպացու շարժմունքով երիտասարդ-
 ներ, տեսնում են ուսումնասէր ձեւացած հարուստներ և յոյսը
 նրանց վերայ դնում են իբրեւ թէ նոքա յօժարութեամբ պատ-
 րաստ կլինին մասնակից լինելու այսպիսի հասարակաց մտաց

շինութեանը. բայց կրկին եւ՛ք առում, այդպիսիներից շատերն
դիրք և կարգալ ասած բանըդ այնքան աւելորդ են համարու-
ում, որ ուրախութեամբ պատրաստ կլինին ծախել ձեր նոր
հաստատելիք Թանգարանի վրայ իրանց աշակերտութենից
մնացած գրքերն անգամ: Նոքա ուսումն, ոչ, սխալեցայ, նոքա
աստիճան, գիտնականի տիտղոս վաղուց ստացել պրծել են. էլ
ի՛նչ փոյթ նրանց այնուհետև աղգային բարոյական զարգա-
ցումն, ինքեանք իսկ են և զարգացումն և թանգարան և փառք
և պատիւ և վայելչութիւն: Չսխալիք, պարոն, շարունակում
էր նոյն ձայնը, չսխալիք, հաղարաւոր անձինք ձեզ հետ կա-
մակից Թանգարան հաստատողք, ըհը, ոչ, ոչ. ճրագով որ ման
դաս, քունճ ու պուճախից որտեղ որ կայ հրապարակ դուրս բե-
րես, հազել թէ հարիւր կամ շատը. շատը հարիւր յիսունի
հասնի նրանց թիւը:

— Ե՛հ, լուսը քու ծնողին ըլի, հէնց իմացայ բոլորովին իմ յոյ-
սը պիտի կտրես, բոլորովին պիտի ճորահատեցնես ինձ: Ուրեմն
քու խօսքով մինչև ի հարիւր յիսուն անձինք այս աղնիւ ձեռ-
նարկութեանը յօժարամիտ մասնակից եղող կարող եմ գտնել:
— Էն էլ թէ որ քունճ ու պուճախ ման դաս, երկրորդեցին նոյն
ձայները: — Մէ դժուար բան չէ, մի քանի շաբաթ յոնձս կառ-
նում էդ նեղութիւնը: Բա՛ս ուրեմն մենք կարեմք յուսալ,
որ շուտով Թիֆլիզումը կունենանք ԹԱՆԳԱՐԱՆ ՎԵՐԾԱՆՈՒ-
ԹԵԱՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ՄԱՏԵՆԻՑ. ուստի թող ես չափեմ, ձեռեմ
էս մեր երևակայեալ Թանգարանի շինուելու միջոցը և նրա
պահպանելու և կառավարելու եղանակը:

Միջոցը: Տես, էստեղ էլ ինձանից ձեռը չեն վեր առնում. ի՛նչ
կլինէր, Աստուած, որ էս հակառակասէր մարդկանց ես չէի պա-
տահել. մաիկ, եկել պուպուզ, չորս կողմն շարուել են: Հա՛,
ի՛նչ հարցնում եմ նրանց: — Ո՛չինչ, ուզում ենք իմանալ, ոտում
են, ի՛նչքան դումար ես հարկաւոր համարում էդ քու Թան-
գարանի համար: — Առաջին անգամ Հայոց լեզուաւ ամէն տեղ
սպուած՝ համարեա՛ թէ ամէն տեսակ (զո՛նէ քիչ շատ պիտա-
նացու) գրքերից մի մի օրինակ ձեռք բերելու համար պահանջ-
ուում է մօտ 2000 մանէթ փող. էս դումարով ձեռք բերել կա-
րող եմ 1500-ից մինչև 2000 կտոր մանր ու խոշոր հայերէն

զրեանք: Յրադիր և Վրադիր կապարեմ, կամ Քանդարանի համար կհարկաւորի ապագարել զանազան լեզուներով մօտ երեսուն տեսակ, զիցուք թէ տասն Հայերէն, տասն Ռուսերէն և տասն Յւրոպացւոց լեզուաւ. այս ամէնին համար միմեանց վրայ թանգ ու էժան 10 մանէթ հաշուելով յիշեալ դումարս կը բաւարանանայ և երկու հարիւր մանէթ էլ կպէտք դայ Քանդարանի պահարանները շինելու և սարգուկարդի համար: Ուրեմն Քանդարանի հառաատութեան համար սկզբնական մայր դումար առաջին անգամ պահանջուում է 2500 մանէթ: Հէնց որ էս թուանշանները չտեսան իմ անմեծրիւ հիւրերը, փութկացին ու ծիծաղեցան: Ե՛ղ է, է՛ղ է, ձէն առին, սարգեցիր քու Քանդարանը 2500 մանէթով: պինդ բռնէ, ձեռիցդ չը փախչի: Զարութիւնս էկաւ, մէկ ուղեցի, զորս դու պատուիրեցիր մէկ լաւ նախաախնքով նրանց ոտնամանները առջևը դնեմ: Բայց նալաթ քեզի չոր ստատանայ, չարը բարեոյն հաւաակ է, չըլինի, թէ դնան ու ուրիշների միտքն էլ պղտորեն, արի մէկ կիմանամ սրանց միտքն էլ: — Հա, ի՛նչ է, դարձայ դէպի նրանց ու հարցրի, ի՛նչ է, էս դումարը շատ էք համարում, թէ քիչ: — Հէր օրհնած, Քանդարան ևս սարգում, բաս Ռուսերէն զրեանց համար ոչինչ դումար չեմ քցում: — Բաս Ֆրանսերէն զրեանք չե՛նք ուղեւ: — Բաս Նեմեցերէն, ձէն արեւին մէկգմէկու ետևից: Ին կողմից առաջ էկան մի քանի կապաւորներ, բաս Վրացերէն, բաս Վրացերէն զրեանց համար փող յետ չեմ դնում: Վերջինիս պատասխանը լաւ է, որ իրանցից մէկը սուեց, ասելով, մէկ ՎԵՓԻՎԻՍ ՏՂԱՅՈՍԱՆԻ է ու երեք մանէթ նրա գինը, դրա համար յիշելն էլ չի արժի: — Մենք, պատասխանեցի, առաջ առաջ մեր Հայերէն զրեանքը հաւաքելու հողը պիտի քաշենք և երբ Քանդարանի միջոյններն ըստ ժամանակին աւելանան, էն ժամանակը օտարազդի մատենաներ ևս ընտրանօք ձեռք բերել կարող ենք:

Հիմի ի՛նչպէս ևս ձեռք բերում, այդ 2500 մանէթը, հարցնում էք ինձ: Ա՛յ, տեսէք, ի՛նչպէս եմ ձեռք բերում: Բայց մէքիչ համբերեցէք, մէ հարցում էլ ես ձեզ անում: Միթէ Քիֆիլումը մեր համազդի կարողութեան տէր Հայերը, որոնք շատ բաղմամբ իւրեն, մի՞թէ սրանք, իրանք, որ ժամանակ չու-

նին կարգալու, կամ իրանք, որ դժբաղդարար պատրաստուած չեն կարդացածը հասկանալու և կամ իրանք, որ ինչպէս ասում էք, աւելորդ են համարում իրանց ղլխի համար պարապ ժամանակը կարգալով անց կայնելը, այնու ամենայնիւ մի՞թէ սրանք իրանց համազգեաց, իրանց ազգականաց և իրանց որդւոց համար Թանգարանի հարկաւոր և օգտակար լինելը չեն զգում և մի՞թէ այս առաջարկութիւնը կարգալով իրանց յօժարակամ օգնութիւնը պիտի խնայեն այսպիսի մի փառաւոր և բազմագուտ գործոց համար: Բայց ես տեսնում եմ, որ դուք հակառակաբարոյ ոք էք, հէնց ամէն բանի մէջ չարն էք տեսնում և չարն էք խոսում: Ահա ես ձեր սխալ, նաև ձեր սուտ լինելը հաստատելու համար հրաւիրում եմ հրապարակաւ մեր համազգի հարուստ Հայերին, որ այս Թանգարանի համար հարկաւորեալ 2500 մանէթը բարեհաճին նուիրել. տեսէք, թէ Աստուած յաջողէ, դուք սուտ դուրս դաք, տեսէք, թէ ձեր անունը չմտանեմ հրապարակական սաստիկ դատաւանդին: Ես լաւ միտս ունիմ, թէ ինչպէս յօժարակամ սիրով այդ քու բամբասած Թիֆլիզու Հայերը տասը տարի յառաջ հազար մանէթ ստորագրութեամբ ժողովեցին և եղբարց Էնֆիլաճեանց հաւաքած հարիւր կտորի չափ ձեռագիր մատենաները գնեցին և ընծայեցին Ղազարեանց վարժատանը, նոյնպէս և նորա վեց տարի յառաջ չորս հինգ հարիւր մանէթ փող ուրախութեամբ Շանշեանց Պ. Պետրոսի Հայոց ուսումնարանի այն ժամանակուայ տեսուչի ձեռը յանձնեցին մատենադարանի համար. գրեանք դնելու ուրեմն ինչի՞ չպիտի յուսանք, որ մեր քաղաքի Հայերի անուանը պարծանք աւելացնող մի հաստատուն Ազգային Թանգարանի համար նոյնպէս և այժմ օգնութիւն չը պիտի խնայեն:

Ահա պատուէրի համազգի մեծատուններ, խնդրում եմ քեզ ժամանակ ճարէք և համբերութիւն այս առաջարկութեանս ուշադիր լինելու: Ես յանկանում եմ, ես աղաչում եմ ձեզ, որ մեր սիրելի ազգի մէջ ձեր բռնած բարձր տեղեցի արժանի լինելու համար, ձեր Հայ անունը յարգող և սիրող երեւալու համար և առան և իննեքորդ դարու ընկերութեան անդամի պատուանդանը խղճի մաօք ձեր վրայ կրելու համար

բարեհաճիք ձեր իսկ յօժար կամօք այս բարի առաջարկու-
թիւնը ընդունել և ձեզուձեզ այս գովելի ասպարէզը դուրս
գալ : Այս մասին մեր ուսումնասէր եղբարց ակնկալութիւնը
ձեզանից ահա այս է : Դեռիք, որ մեր Թիֆլիզում այսպի-
սի մշտնջենաւոր յիշատակի արժանի մի գործ սկսելու հա-
մար, այսինքն՝ մի Ազգային Թանգարան բանալու համար հար-
կաւոր է սկզբնական մայր գումար 2500 մանէթ ահա
2500 մանէթը յիսուն բաժին եւմ անում, ամէն մի բաժինը
յիսուն մանէթ համարելով և յոյս ունիմ նախ՝ որ ձեր մի-
ջից և ձեզանից մէկը յանձն առնու այս գումարը ժողովելու
համար ստորագրութեան ցուցակը շրջեցուցանել և յորդորել
իր համազդի եղբարցը, բայց դուցէ թէ այս ծանրութիւնը ոչ ոք
յանձնառնող չլինի, ուստի յայանում եմ, որ ստորագրութեան
մի ցուցակ արդէն շինուած է և «Առունկ», օրագրի հրատա-
րակչին յանձնուած. ուրեմն լաւ կլինի, որ առանց ժամանակ
կորուսանելու, ցանկացողը անձամբ կամ փոքրիկ նամակաւ յի-
շեալ հրատարակչին յայտնէ իր յօժարութիւնը, թէ որքան
բաժին յանձն է առնում նուիրել այս գործոյս համար : Փողը
վճարել առ այժմ չէ հարկաւոր, փողը կրկին նոյն ընծայողների
իշխանութեան և տնօրինութեան ներքոյ է մնում. փողն ա-
ռանց ապահովութեան և ոչ մէկի ձեռք յանձնելու և ես խոր-
հուրդ չեմ տալի. զիտեմ, իրաւունք ունիք, շատ անգամ խոր-
ուած էք :

Դիցուք թէ իմ երազն ՚ի բարին կատարեցու և ես լսեցի,
որ մեր բարեմիտ Հայազգի բժիշկներից մէկն ու մէկի (որովհե-
տեւ սոքա թէ իրանց պաշտօնի կողմանէ, թէ իրանց բարձր
ուսումնով և թէ ժողովրդեան հետ շուտ շուտ հանդիպելով
այսպիսի գործեր յաջողակութեամբ կարեն զլուս բերել,) կամ
մի ուսումնասէր մեծատան և կամ մի իշխանի հետևողութեամբ
բաժանորդագրութեան ցուցակը բոլորովին ստորագրուել է, կամ
թէ ոչ, ինչպէս վերելը յիշեցինք, բաժանորդները իրանց յօ-
ժարութիւնը տամակով «Առունկ», անունով օրագրի հրատա-
րակչին յայտնելու բարեհաճել են, այնուհետեւ մենք ամենայն
համարձակութեամբ կարող ենք սսել, թէ մեր Թանգարանի
հաստատելու միջոցին հասած ենք և թէ Թանգարանի սկզբնա-

կան մայր գումարն ունինք : Հիմի ի՞նչ պիտի անենք . փողը վաճարելու դեռ. ևս ժամանակը չէ : Ա՛յ , հիմի ի՞նչ կանենք . նոյն բաժինները ստորագրուող անձինքները (մոռացել էի ասել, որ մէկ բաժինի համար էլ ես եմ գրուում . ուրեմն զուտ 49 բաժին է առ այժմ մնում ազատ կամ բաց) կժողովենք մի տեղ, կստորագրենք Թանգարանը բանալու համար պատրաստած խընդրազիրը մեր երջանկութեան և մեր լուսաւորութեան ի սրտէ ցանկացող Պայծառափայլ Կովկասեան Փոխարքայի անունին և նոյն խնդրագրոյն հետ ի միասին կներկայացնենք հաստատելու համար մեր Թանգարանի կանոնները : Ուրեմն Թանգարանի հըրամանն էլ ունեցած կարող ենք համարել, որովհետև մեր լուսաւոր և բարերար Կառավարութեան նպատակին յարմար է մեր բաղձանքն և օրինաց և արդարութեան համաձայն :

Հապա Կանոնները , տո՛ւր մեզ Կանոնները , դու չէ՞իր , որ ԱԶԳԱՅԻՆ ԳՈՐԾԱՐԱՆԻ ԽՈՐՀՐԳԱՐԱՆՈՒՄԸ մեզ խոստացար դրելու , տո՛ւր մեզ Կանոնները , ձէն էք տալի ամէն կողմից : — Գլխիս վրայ, պատրաստ է , պատրաստ ահա՛ ձեզ Կանոններն էլ , միայն թէ որ պակասութիւններ նկատում էք , կարէք ամենայն ազատութեամբ փոփոխութիւն անել, ոչ յերկնից իջած են և ոչ ԲԱՐՁՐԱԳՈՅՆ հաստատած . ձեզ համար է Թանգարանն և ձեզ համար կանոններն , միայն խնդրում եմ փոփոխութիւնն օրագրաց միջոցաւ առաջարկուի, կամ նոյն գումարը բաժանորդող անձինքներից ընտրած մասնաժողովով . քունճու պուճախումը խորհած և տնօրինածները մեզ ընդունելի չէ :

ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԱԾ ԹԻՖԼԻՉՈՒ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ
պահպանութեան և կառավարութեան համար
ՀԱՐԿԱՌՈՐ ՀԱՄԱՐՈՒԱԾ ԿԱՆՈՆՆԵՐԸ

1.) Թանգարանը հաստատուում է Թիֆլիզումը «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ ՎԵՐԾԱՆՈՒԹԵԱՆ» անունով :

2.) Թանգարանը հաստատուած օրից դառնում է սեպհակախոսութիւն Թիֆլիզու Հայ ժողովրդեանը :

3.) Թանգարանի սկզբնական կազմութեան համար հարկաւոր համարուած մայր գումարը 2500 մանէթը տուն պիտի գայ յիսունական մանէթից բաղկացեալ յիսուն հատ բաժանորդադրութեամբ բարենախանձ Հայազգեաց, որոնք միանշաւամբ և եթ թանգարանի հաստատման սկզբունք այս գումարը՝ յիսուն մանէթը կընծայեն և կ'կոչուին ԹԱՆԳԱՐԱՆԻ ՀԱՍՏԱՏՈՂՔ :

4.) Թանգարանը պահպանելու և կառավարելու համար նորա Հաստատոյնները կազմում են մի Մասնաժողով, բաղկացեալ չորս անձինքներէից, որք են մի Կառավար, երկու Հոգաբարձու և Գանձապահ, որանցից առաջինը, այսինքն՝ Կառավարիչը ունի երկու ձայն, իսկ միւսները մի մի հաւասար ձայն :

5.) Կառավարիչը, Հոգաբարձուքը և Գանձապետը ընտրուում են ծածուկ քուէարկութեամբ նոյն Թանգարանի հաստատոյններից, որոնք ով որքան բաժին ընծայելէ, այնքան քուէի իրաւունք ունին : Այս ընտրութիւնը նորոգուում է տարեցտարի և կատարուում է նոյն օրը, ինչ օր որ առաջին ընտրութիւնը կայացաւ :

6.) Մասնաժողովոյ անդամներից որ մէկի ձեռով էլ որ Թանգարանի սեպհականութեան որ և իցէ մնաս կամ կորուստ պատահի անհոգութեամբ կամ անբարի դիտաւորութեամբ, բոլորն ի միասին պատասխանատու են իրանց սեպհական կայիւք, եթէ արդար կողմը իր ժամանակին այսպիսի դէպքերը չէ լուս քցել և իրանից կախեալ միջոցներն ի դործ չէ դրել :

7.) Մասնաժողովոյն անդամները ընտրուում են նոյն Թանգարանի Հաստատոյններից կամ ուրիշ Հայազգիներից : Ընտրութեան օրը հաստատակց խորհրդով նշանակուում են տեղակալները երեք երեք ամէն մէկ պաշտօնի համար, հրապարակաւ կարգացուում է անունները և յետոյ կատարուում է ծածուկ քուէարկութեան ծէսը :

8.) Մասնաժողովի կազմուելից յետոյ, խոյն Կառավարչի, Հոգաբարձուաց և Գանձապահի ստորադրութեամբ և Թանգարանի կնքով վաւերացեալ մի հաշուեմատեան կազմուում է և յանձնուում Գանձապահին, որ նոյն ժամայն և կարգաւ պիտի գրէ նա նրա մէջ պարզաբար Թանգարանի ելից և մտից հաշիւը :

9.) Թանգարանի հաստատողը իրանց ստորագրած բաժանորդադրութեան գումարներն § 8 յօդուածի պարտութեամբ հաշուեմատեանը կազմուելից յետոյ կ'հաստուցանեն Գանձապահին և կ'ստանան անդորրաւոր Գանձապահի և Կառավարչի ստորադրութեամբ և նոյն § 8 յօդուածումը յիշած մասնումը իրանք կ'ստորագրեն, թէ զորքան պարտ են հասուցել :

10.) Մասնաժողովոյն անդամքը և §18 յօդուածումը յիշուած երեք երեսփոխանքը միաբան խորհրդով իրանց ընտրութեան մինչև 15դ օրը, կշինեն զնեիք զրեանց ցուցակը, կորոշեն ապսպարելիք օրադրաց առաջինները, Թանգարանի տունը վարձելու թաղը և նրա սարդու կարգը և յետ այնորիկ միմիայն Մասնաժողովոյն պարտաւորութիւնն է այն որոշմանց կատարումը տսլու հոգացողութիւնը և կարգադրութիւնը :

11.) Մասնաժողովը Թանգարանի Հատաստողների բաժանորդադրութեանց գումարը չունի իրաւունք ուրիշ պիտոյից համար գործ դնելու, բաց միայն § 10 յօդուածումը յիշած զրեանց, օրադրաց և Թանգարանի սարդու կարգի համար վճարելու մասին :

12.) Թանգարանի ներկայ տարեկան ծախսարարութիւնքը ծածկելու և հետ զհետէ հարստացնելու համար Մասնաժողովը իր իրաւանց ներքոյ ունի հետեւալ եկամուտի աղբիւրները, Ա. հրաւիրումէ բարեսէր Հայազգիներին, որ Օթանդա՛ Անդա՛ գրուին Թանգարանին, հատուցանելով տարէցտարի առէն մի բաժինի համար տասն ուսրլի արծաթ . Բ. ընծայաբերութիւնները ընդունում է բարենախանձ համազգիներից փողով, զրքով և այլ որով և իցէ . և Գ. Թանգարանի զրեանքը Ընթերցող Ընկերացիքն ստացուում է վճարմունք առաջին ժամանակներումը տարին վեց մանէթ :

13.) Մասնաժողովը ունի իրաւունք աղքատ ուսումնասէր անձանց աշակերտաց և հոգևորականաց տուանց ստանալոյ §12 յօդուածումը նըշտիւած վճարմունքը ձրի զրեանք կարդալու համար դուրս տալ :

14.) Մասնաժողովը առէն անգամ ընտրուելից զինի, խկոյն որոշում է և հաստատում նոյն ներկայ տարւոյն ծախսարարութեանց ուրուագիծը՝ համեմատ իր աչքի առջևը եղած նոյն տարւոյ եկամուտներին :

15.) Շարաթը միանգամ հաւաքուումէ Մասնաժողովը Թանգարանի երկմայից, նրա վերաբերակալ տնօրինութեանց հասու լինելու, քննելու և արձանագրելու համար :

16.) Մասնաժողովը չունի իրաւունք Թանգարանը պարտքի տակ ձգելու և եթէ հարկը պահանջէ հարկւրմանէթից աւելի պարտք անելու, պարտին խորհուրդ հրաւիրել §18 յօդուածումը յիշեալ երեսփոխաններին և նրանց հետ միաբան հաւանութեամբ որոշիլ : Մասնաժողովից սր և իցէ պարտք նորա յաջորդող անդամները պարտական չեն վճարել, եթէ նախորդ անդամները իրանց արձակման ժամանակը հրապարակաւ յանձնուած հաշուումը չեն յայտնում :

17.) Ամէն ամսոյ վերջին կառավարիչը և Հոգարարձուք պարտա-

կան են վերահասութիւն գործել Գանձապահին յանձնուած վաւերացեալ հաշուեմատենութիւնը գրուած ելքին և մուտքին և նրանց ստուգութիւնը իրանց ստորագրութեամբ հաստատել :

18.) Արտաքոյ անդամոց Մասնաժողովոյն առանց քուէարկութեան և կամ քուէով ընտրուում են և երեք երեսիոխանք, որոնք ընտրող ընկերաց կողմանէ իրանց ուղած ժամանակը ունին իրաւունք ի հեռուստ և ի մօտոյ աչք պահել Մասնաժողովոյ գործողութեանց ընթացքին և հարկաւոր եղած ժամանակը նոյն Մասնաժողովոյ հրաւիրելովը ներկայ և մասնակից գտնուիլ նրա խորհուրդներին: Վերջին ատիթներումս ներանք հաւասար ձայն ունին Հոգաբարձուաց հետ: Նոյնպէս այս երեսիոխանքը, երբ հարկը պահանջէ, ունին իրաւունք կարգէ դուրս ժողով հրաւիրել Թանգարանի բոլոր ընկերներին: Սրանք տարւոյն վերջն իրանց քննութեան տակ կձգեն և Գանձապահին յանձնուած ելմտից մատենը :

19.) Ընտրութեանց ժամանակը Հաստատող Ընկերաց հետ հրաւիրուում են և §12 յօդուածումը յիշած Օժանդակ ընկերները, եթէ նախընթաց և յաջորդ տարւոյ բաժանորդագրութեան դրամը վճարել են և առաջինների հետ հաւասար ձայն ունին :

20.) Մասնաժողովը իր ընտրութեան տարեդարձը լրանալուց երկու շաբաթ յառաջ աղղային օրագրաց միջոցաւ հրատարակում է, թէ որ օր և որ տեղ պիտի կատարուի նոր անդամոց ընտրութիւնը և այս կերպիւ, նոյնպէս և առանձին տոմսակներ յղելով կառավարչի ստորագրութեամբ, հրաւիրում է Թիֆլիզումը ներկայ գտնուող Թանգարանի ընկերներին, որպէս զի իրանց հրաժարականը ընդունին, հրադարակաւ կարգացուած հաշիւներին հասու լինին և նոր անդամներ ընտրեն :

Ներքին բարեկարգութիւնք Թանգարանի

21.) Թանգարանը ունի մի Գրասլահ և մի Գոնապան, որոնք այնտեղից անբաժան գտնուում են Թանգարանի բանալու համար որոշուած օրերումը և ժամերումը :

22.) Մասնաժողովի երկու Հոգաբարձուքը փոխն ի փոխը երեք և երեք ամիս հերթով Թանգարանի զրապետութեան պաշտօնը վարում են. ուստի իրանց հերթակալութեան միջոցին Թանգարանի բացուած օրերումը այնտեղ ներկայ գտնուելով ի մօտոյ հսկում են Թանգարանի ներքին բարեկարգութեան, մաքրութեան և կանոնաց սատովկ պահպանութեան :

23.) Թանգարանի մէջ արդեւուած է ուտել խմելը, ծխախոտ քաշելը, թուղթ խաղալը, վիճելը և կողմնակի բաներու վրայ երկար բարակ և բարձր ձայնով խօսելը և այլ սրանց նման անձնական հաճոյից վարմունքը :

24.) Ընթերցող ընկերները զրեանք կարդալու համար տուն են տանում, իսկ Օրադրերը և Ղրադրերը, քանի որ նոր են, միմիայն Թանգարանումը կարդալու իրաւունք ունին . վերջիններս Թանգարանից դուրս տանիլ կարելի է ստացած օրից լրաթերթերը՝ տան ու հինգ օրից յետոյ, իսկ օրադրաց տետրակները՝ մի ամսից յետոյ, երբ յաջորդ նոր համարներն ստացուին :

25.) Թանգարանի զրեանքն ամէնը պէտք է կազմած լինին հասարակ կիսակաշի կաղնով և ներսից առաջին երեսի վրայ դրոշմուած Թանգարանի կնքով :

26.) Թանգարանի ցուցակն և նրա հետ կանոնադրութիւնն բացուած օրից տպուում է և բաժանուում Թանգարանի Հաստատող, Օժանդակ և Ընթերցող ընկերաց , որոնց համար առանձին մի թերթ և զին է վճարուում ըստ նշանակելոյ Մասնաժողովոյն :

27.) Թանգարանի սեպհականութիւնը կորուստից ապահովեցնելու համար ընթերցող ընկերներից որ և ից է կերպիւ գրաւական սպահանջելու եղանակը Մասնաժողովը ինքը կորոշէ : Նոյն Մասնաժողովը և ամբողջ Թանգարանը կրակից ապահովելու համար հարկաւոր վճարմունքը հատուցանում է Ապահովութեան ընկերութիւններից մէկին :

28.) Սկզբնական մայր գումարը բաժանորդողք և տարէցտարի §12 յօդուածումը որոշուլ նուէրը ընծայող ընկերք, եթէ ուղեհան Թանգարանի զրեանքը կարդալ, պարտ են ըստ դօրութեան նոյն յօդուածոյն փող վճարել ըստ օրինակի Ընթերցող ընկերաց : Այս վճարմունքից ապառ են Թանգարանի Մասնաժողովի անդամքը և §18 յօդուածումը նշանակեալ Երեսօխոխանք :

29. Օժանդակ և Ընթերցող անդամ գրուելու համար Թանգարանը ունի առանձին մատեանները Մասնաժողովոյ ստորագրութեամբ, որոնք առ ձեռն պատրաստ կան Թանգարանումը և ցանկացողք այնտեղ ստորագրուում են և փողը հասցնում Գանձապահին և նրանից անդորրագիր ստանում : Բաց յայտմանէ Մասնաժողովոյ ստորագրութեամբ երկու Հօդաբաժնուներին յանձնուում են ցուցակներ, որոնք իրանց ծոցումը կրելով, հրաւիրուում են բարեսէր համադրելներին Օժանդակ կամ Ընթերցող անդամ գրուելու և կամ Թանգարանին նուէր անելու : Ամէն անգամ փողը վճարուում է այն միջոցին, երբ ելանոյց հաշուեմատնումը

վճարումը գրուում է և անդորրագիրը արուում վճարողին :

30.) Թանդարանի գրանդահին յանձնուում է մի մասեան տարած և բերած գրեանց հաշիւը պահելու համար, ուր ոչբքեանեան կարգաւ գրուում է Ընթերցող Ընկերաց անուանքը և ամէն մէկի համար որոշուում է երկու երևա. մի երեսումը տարածը և միւս երեսումը բերածը նշանակելու համար : Մի երեսին ժամանակ ամէն Ընթերցող Ընկերաց բաժանուում են տետրակներ, որոնց մէջ Գրատահի ձևօք նշանակուում է վերագարձուցեալ գրեանց ստացումը և նոյն տառնովի ձևօք նշանակուում է դուրս արուած գրքերի անուանքը : Այս ցուցակները նորոգուում են ամիսը միանգամ :

31.) Կտրցրած կամ վնասած գրեանց զինը Ընթերցող տնդամբ պարտին վճարել ըստ ցուցակի Թանդարանին և կամ խոյն նոյն և հման զիրքը ներկայացնել : Ով որ այս կանոնին ընդդէմ վարուի, մշանջեանապէս կղրկուի Թանդարանի գրեանքը կարդալու իրաւունքից և նորից այս իրաւունքը ձևք բերելու համար պարտական կլինի Թանդարանի սընդուկին քսան և հինգ մանէթ տուգանք վճարել :

32.) Թանդարանի մուտքը, երբ տարեկան ելքերն հանկուց յետոյ աւելանայ, ամէն տարեկլխի աւելցած գումարի կէսն Տէրութեան դանձարանումը կյանձնուի, իսկ միւս կէսն յաջորդ տարուայ ծախսարարութեանց կամ Թանդարանի գրեանքը աւելցնելու համար դործ կըլուի :

33.) Թանդարանին գումար փող կամ որ և իցէ կալուածք բարեակր անձինք կարեն ընծայել իրանցից առաջարկուած պայմաններով, որպէս զի Թանդարանը ըստ նոցին ցանկութեան որոշեալ թուով աղքատ ուսումնասէր Հայաղղեաց անվարձ կբրդալու գրեանք գուրս տալու կամ իրանց ընծայած գումարի կամ կալուածի շահով որ և իցէ գիրք տպելու և ձրի կամ աժանադկն ցրուելու և այլն :

34.) Երբ §32 յօդուածոյն զօրութեամբ դանձարանումը յետ ձգած Թանդարանի գումարը համար մինչև 10,000 մանէթի, այն ժամանակը Մասնաժողովոյ խորհրդովը նոյն գումարի շահը տարէց տարի դուրս է բերուում և Թանդարանի համար գործ գրուում կամ որ և իցէ ազգին պիտանացու գրեանք տալադրելու և աժանադկն տարածելու համար որոշուում :

ՀԱՒԱՔԱԾՈՒ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՍՍՅՈՒԱԾՈՅ

ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՌԱՄՆԵՐ (*)

Հալոյը մաղ էլ ըլի, չի կտրուիլ, հարամը դերան էլ դառնայ, կկտորի :

Հայի յետի խելքն խնն ըլի :

Հայի խելքը զլիտմն ա, վրացու խելքը աչքումը :

Հանաքը հանաք կը դառնայ :

Հաստ ու բարակ մի գին ա, վնայ դայ բարակ մանողին :

Հարեանի ոչխարը գելը տարաւ, հարեանն իրին մուղայլթ կտցաւ :

Հարեանիս կտրեմ, որ ձուխ աղ սնի :

Հարեանիդ մի կովը ուղի, որ Աստուած քեզ երկուսը տայ :

Հարիւր հակ բամբակ կայ, հարիւր ու մէկ ծակ կայ :

Հարիւր միրքիցն մի մին մաղ որ հանես, մի միրուք կղառնայ :

Հարսանիքը աղպօրս ըլի, մահէնիքը պապինս :

Հարսանիք գնամ ինչ տուն տանիմ, մաստակ ծամեմ ինչ կուլ տանիմ :

Հարուստ մարդը օձ կերաւ՝ ասին դեղ ա, խեղճ մարդը կերաւ՝ ա-
սին քաղցած ա :

Հայը համով ըլի, թէ չէ եփողը Զհուտ ա, թէ Թուրք՝ հաջաթս չի :

Հայ ու պանիր՝ կեր ու բանիր :

Հայը հացարարին տուր, մէկն էլ աւելի :

Հնց, հնց ասելով փոր չի կշտանալ :

Հացի կտրածը թուրը չի կտրիլ :

Հաւի կռկալիս իմացի, որ փորացաւ ունի :

Հաւը տանը կենայ, կուտն ուտի :

Հաւը ջուր ա խմում, Ասածուն ա մտիկ տալիս :

Հէնց արան, որ կտրմնջի տակի ջուրը չփախցնես :

Հէնց արան, որ ոչ շամիւրն էր լի, ոչ խորովածը :

Հէնց բանես ասում, որ էջն ախոռէն դուռ ա :

Հէնց դիտեմ մարդ ես դառել, մէկէլ տեսնեմ չարթ ես դառել :

Հէնց դարտ տամ, որ դարտդ մոռանաս :

Հիսուսկը ձիաւորին մասխալայ ա քցում :

Հոբարտին դրսեր ծեծեցին, տանը հասեց :

Հորթիս ակը տալու եմ դնում :

Հորթը որ կովի առաջն ընդնի, գելը կուտի :

Հիւանդը որ դնալիս ըլի, մատաղը չի օղնիլ :

Հիւրն էկաւ, հիւրը գնաց, տեղը դարդակ չմնաց :

Հիւրն էկաւ, հիւրը գնաց, աւելն աւելոյի աչքը :

(*) Տէս թիւ Դ.

Ձին բիրը պոկեց, առաջ իրան դիպաւ :

Ձիւ ոտները որ ջրումն ըլի, շուացնիլ չի ուզիլ :

Ձիւց վէր էկաւ, իշի վրէն նստեց :

Ձկանը հարցրին ծովիցն ինչ խաբար. ասեց բան չատ ունիմ ասելու, համա բերանս ջրով լիքն ա :

Ձմեռը համաճի դառնաս, ամառը բաղմանչի :

Ձմեռը կատու ընիս, ամառը շուն :

Ձմեռուայ վարդը կրակն ա :

Ձուկը դիւիցը կհոտի :

Ձուկը ջրումը դին չի ըլիլ :

Ձուկը ձկանը ասեց՝ դէնը գնա. ասեց զվորը գնամ, երկուսս էլ մի թաւումն ենք :

Ձուկն ու միսը մի պղնձումը չի եփուիլ :

Ձուածնդի խաթեր, թաւի կոթը կը պաշեն :

Ձուի գողը ձիւ գող կդառնայ :

Ձուի գողն ու ձիւ գողը մին ա :

Ղայիմ մարդի աղն աւլի հետ կերթայ :

Ղօնաղը տան տիրոնջ էչն ա :

Համիկից դուս էկողի աչքը դուս կգայ :

Հուսը ձուումը մաշուր կըլի, մանուկն օրօրոցումը :

Հրազն իր տակին լիս չի տալ :

Մալը գնայ տէրը հետը, որդին գնայ հէրը հետը :

Մարագը հորթը կը հատացնի, անդուկն երկխէն :

Մարդը չէր մարդանման, խօսքն էր մարդասպան :

Մաշակարի մաշիկը ծակ կըլի :

Մարդ մարդի յիքի կըտայ, մարդ մարդի պտուղ չի տալ :

Մարդ մարդի դարդ չէր խմանում, կէս գիշերին ժամ էր կանչում :

Մարդի աչքը դուս դայ լաւ ա, քանց թէ անումը :

Մարդի աչքը մէնակ հողով կկշտանայ :

Մարդի նամուսը զդալն ա, կնկանը լաշակը :

Մարդին ջուր խմելիս օձն էլ ձեռը չի տալ :

Մարդ պոխ՝ որ փաւ ուտի :

Մեղրը ծախողը մատը կը պստի :

Մեղքը լալով՝ պարտքը տալով :

Մեծ էչն ախոռումն ա մնացել :

Մեմենձ դռներ՝ սոված շներ :

Մենծի ասած՝ պսակի լսած :

Մեր չեմքը չարի, ով դայ կը ճտրի :

Մէկը հազարի անոռն ա կոտրել :

Մէկ մի տալ, որ երկու չուղի :

Մէկ կայ, որ հազար տմի, հազար կայ՝ որ մէկ չամի :
 Մի բան էի ուզում ասիլ, համա վախեցայ թէ խիարը ծուռը դուս
 դայ :
 Մի ձեռը ծափ չի տալ :
 Մի ձեռով երկու ձմերուկ չի բռնուիլ :
 Մի գայիմ երեսը լուա, քանց տանու գութանը :
 Մի մարդի փողերը որ աւելնայ՝ տան մները ծուռը կերեան :
 Մի տանից չէինք, համա մի ձէնով էինք :
 Մի զիժ քարը թօլ արեց քցեց՝ ծովը, հազար խելօքը չկարողայաւ
 հանիլ :
 Մի ծաղկից օձը թոյն ա չինում, ճանձը մեղրը :
 Մի ծաղկով դարունք չի գալ :
 Մի ծառից թի էլ կըլի, հորսլի էլ :
 Մի հէնց տղայ ա, որ սրլտոր ջրի հետ կըխմուի :
 Մի մուկն օխտը կարաս ա մուտտուել :
 Մինչև թուրն էկաւ, լիզուն գլուխը կարեց :
 Մինչև հերթը մեղ հասաւ, լիսը վրայ հասաւ :
 Մինչև Շուշանը զարդարուեց, ժամերն արձակուեց :
 Մինչև չիբը կթրչի, հիւանդի հողին կթռչի :
 Մինչև սէլը շուռ չի անցնի, ճամբիէն չի դրստուիլ :
 Միսը միս ա, խաշուն աչքի լիս ա :
 Միրուք չունիմ, որ խօսքս անց կենայ :
 Միան շեռը ջաղացին ֆայտայտ :
 Մնջի լիզուն տէրը կխմանայ :
 Մանկուց սուաջ մկտք սրան, թէ քնչալիս դուս գաս :
 Մօտիկ հարևանը լաւ ա, քանց հեռու բարեկամը :
 Յօտուը ինքը հոտած ա, հէնց գիտի իրան բունն ա հոտած :
 Նեղութենին լէնութիւն կայ, լէնութենին չեղութիւն :
 Շանը աէր ունի, գիլին էլ Աստուած :
 Շանը քանի քար քցես կհաչայ :
 Շունն իրանց տանը դօշաղ կըլի :
 Շան կաղաղուն մի հաւատալ :
 Շունը չանից, երկուսը մի տանից :
 Շան հաշալն էլ մի փեշակ ա :
 Շան հետ աղպերացի, փէտը ձեռլցդ վեր մի քցի :
 Շան սղոյը քառսուն տարի մանկանէն դնես, դրստուիլ չի :
 Շան սատկիլն որ գայ, ջամու դամը կըսարիլի :
 Շանիցը լսկոտ վեր կնլ :
 Շանը տնւր, տիրոնջը խաթր արան :
 Շատ անգամ հանաքը չանաք ա դստնում :

Շատ լալին ման էկողը փսին ուստ կղայ :
 Շատ հօ, հօն կողին կգժուացնի :
 Շատ մի սիրիլ, ատիլ կայ : շատ մի ատիլ, սիրիլ կայ :
 Շէն տան հարսն ես գնացել թաժա հացի կարօտ :
 Շխտակախօս մարդի գտակը ծակ կլի :
 Շնեքն իրար հետ կուռում են, զէլի պէմը մխանում են :
 Շնեքը կուռեցին, բօշի բանն յաջողեց :
 Շողոմբոր գառն օխտը մէր ա ծծել :
 Շունը կաղալով չի սատկիլ :
 Շունը կըհաչայ, քարվանը կըքօչայ :
 Շունը շան թանթլիքը չի ծամիլ :
 Շունը շան միսը կերաւ, ոսկոռը չղէն քցեց :
 Շունը սպանողին քաշ սալ կտան :
 Շուշանը չփոթ չէր գիտի, վանքին խաւարար դրին :
 Ողորմի բռթողին, ոչ ողորմի խոթողին :
 Ոչ կուտեմ ձեր կոմչին, ոչ կքչեմ ձեր գոմչին :
 Ոչ խաչին խոռնկ ասա, ոչ երեխին բլիթ :
 Ով ալարի, ոչ զալարի :
 Ով կհաղայ, նա կկաղայ :
 Ով որ փող ունի՝ խելք չունի, ով որ խելք ունի՝ փող չունի :
 Ով չուստ, նա կուշտ :
 Ոսկին պտիկ ա, հառնա դինը մենծ ա :
 Որ գնաս մի երկիր, տեսնիս քօմնա քօռ են, դու էլ աչքդ խփի :
 Որդին որ բանտսը ձուռածեղ չինի, մօր պարտքիցն էլ չի կարալ
 դուս դալ :
 Որտեղ որ գնաս, էն տեղի դղակը ծածկի :
 Որ հեռանայ սաղն ու սայրուն հարցրու, էլ էն խոյն ան էլ էն խառ-
 եաթը :
 Որ ջուրն ինձ կըխեղդի, ես նրան ծով կատեմ :
 Ռեղաը քթայով չեն ջրիլ :
 Ռեղտին ասին՝ աչքդ լիս, քեզ քուռակ էլաւ. ասեց. ինչ անեմ որ խմ
 բռն ինձանից վէր չի ընկիլ :
 Ռեղտին ասին, չլինքդ ինչի ա ծուռը . ասեց . ինչս ա դրուստ, որ էս
 դրուստ ըլի :
 Ռեղտի քեանդրբաղութլունը մաղ է կարմնջի վըէն կերեայ :
 Ռրիչի ձեռով փուշ քաղի :
 Պապը ժուռը կերաւ, թոռի ատամն առաւ :
 Պառաւն իր թանխա թթու չի ասիլ :
 Պաս ուտեմ պսա, էն էլ թանէ սպան :
 Պղինձը վէր ընկաւ, չկոտրուեց, ձէնը վեր կլաւ :

Պտտկից սկսի, որ մենք ին համիա :
 Ջան ունիմ անկու, պահումեմ բաժանուելու :
 Ջուրն իր դնացած տեղովը կերթայ :
 Ջուրն իր ճամփէն կըզտնի :
 Ջուրը մի տեղ որ չառ կենայ, կըհոսի :
 Ջուրը պատիցը վերև մի տանիլ :
 Ջրին չմտացած, մի բռնկանալ :
 Ջրի տարածը ծեղն է բռնում աղաւտուելու :
 Ջուխտ աղպէրով մի չարլարի վրայ կըտուրլումեն :
 Ռանչաբար մարդը լաւ ա քանց չինովելիլը :
 Սառած օձն առաջ տաքացնողին կկծի :
 Սատանէն ոչ մեռել ա, ոչ կմեռնի :
 Սարերի տեղ ձորերն են որոտում :
 Սարը սարին չի դիպչիլ, համա մարդը մարդին կղիպչի :
 Սերը սովորը կուտի, թանը մոլորը :
 Սար ու ձոր մօլի փոր :
 Սեին սապոն, խեին խրատն ինչ անի :
 Սև կովը վէր ընկաւ, դանակաւորը չատացաւ :
 Սև ու սխալտակը բաղնսումը կջոկուի :
 Սև սիրտ, սխալտակ ատամ :
 Սէլը դնաց փէտի, բերուց՝ բերուց, չի բերուց, ինքը վէտ ա ու փէտ :
 Սէրը սիրով կըլի, քաշ քաշելով բան չի դառնալ :
 Սխալտակ միան երեւալուց, սև կարկատանը լաւ ա :
 Սխալտակ շունը բամբակածախին մըսաւ ա :
 Սոխի տեղ սխտոր են ծեծում :
 Սոխի քաղցրը չի ըլիլ :
 Սոխ ու հաց՝ սիրտը բաց :
 Սովորին մի պակասցնիլ, անսովորին մի սովորցնիլ :
 Սուիրէն քցելու վախտը գնան, ժամը դուռ պալու :
 Ստի տունը կրակ ընկաւ, ոչով աւատաց ոչ :
 Վախտը վախտին, թէ չէ ժամանակն անց ա կենում :
 Վատ բանը վատից ա դուռ գալի :
 Վարդապետին առին, որդիդ մեռնի, ասեց, ես որդի չունիմ, համա լա-
 ղարդ լաղաբ չի :
 Վերև թքեմ՝ երեսաւ, ներքև թքեմ՝ սիրտ քաւ :
 Տանձն ինչ արաւ, թէ կոթն ինչ անի :
 Տանձ չեմ, որ հանեմ, խնձոր չեմ, թէ կարմրեմ, ինչ կամ, կամ :
 Տանու խօսքը դուռը չի անցկենալ :
 Տանուտէրի վկէն գղղրն ա :
 Տանու տէրտէրին «օբհնհա տէր» չկայ :

Տանարոնջ վրայ լիս վէր եկաւ, ու՛ր տեսաւ, զգիրք ։
 Տանը սատանայ, դուսը քահանայ ։
 Տասը չափի, մին կարի ։
 Տարին մի զատիկ, էն էլ նաւակաւի ։
 Տեսնիս, որ ջուրը քեզ հետ չի գնալի, դու նրան հետեիր ։
 Տէրը տարածին էր ախոսում, գէլը մնացածին ։
 Տէրտէր արա՛ գեղը քցի, թէ չի ապրի, գեօը քցի ։
 Տիրաւորին տէրն ա պահել, անտէրին գէն ա կերել ։
 Տղւորի մտքից օրը տառնուհինգ գաղ կտաւ էր անց կենում ։
 Տուն քանդողի տունն Աստուած կքանդի ։
 Յաւն իր զուխը լիս կքցի, թէ որ դու վրէժ չես դնի ։
 Փախչիլն էլ մի հունար ա ։
 Փէտը վեր ունես, գող շունը կխմանայ ։
 Փիա մարդը զատկին էլ վիս կըլի ։
 Փիս ասողին լաւ լսողին ։
 Փիս չանը մի քարն էր պահաս ։
 Փիս շունը ոչ ինքը կուտի, ոչ ուրիշին կուտացնի ։
 Փորը հորի նման ա, ինչ որ դնէր ածես չի երևում ։
 Փորը փորին շահ չի ։
 Փորձած սատանէն լու ա, քանց սնտիորձ հրեշտակը ։
 Քամին ասեց մարաքին, դուռդ բաց արա՛, դարման տուն ածես ։
 ասեց, ոչ քու բերածը կուզեմ, ոչ քու ասրածը ։
 Քամու բերածը քամին կտանի ։
 Քաչալը, քօրը, չօլախը, կարճը կարամաղ կըլեն ։
 Քաչալը, որ դեղ դիտենայ, իրա տաղ կատարին կանի ։
 Քարը տեղը ծանր կըլի ։
 Քիչ խօսաս, չատ կըլսես ։
 Քնածն ու մեռածը մին ա ։
 Քոստո է՛ծը աղբրի տէնից ջուր կըլիմի ։
 Քու պարկուկիցն թանձրիկ արա՛, իմ պարկուկիցն նօստրիկ արա՛ ։
 Քօռ եղը խիալով ա մանղալի ։
 Քօռի ինչ վէջն ա, թէ մուրը թանկ ա ։
 Քօռն ինչ կուղի, ջուխտ աչքով լիս ։
 Օխտը մենք էինք, օխտը մեր հերանք, մի մոծակի կաչայ կերանք ։
 Օխտը ծովից մի կովից ։
 Օձն ամէն տեղ ծուռն ա մանղալի, իր բունը մտնելիս դրուստ ։
 Օձի գլուխը որ ցաւի, ճամլի մէջ տեղը վէր կընկնի ։
 Օչով չատի, թէ իր ճրագն ընչանք առաւօտը լիս կըտայ ։
 Օչով չի ասիլ, թէ ես գիտեմ ։

Մ. Քոչարեանց ։

ԱԶԳԱՅԻՆ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ

ՍՕՍ Լ ՎԱՐԴԻԹԵՐ

(Շարունակութիւն և վերջ)(*)

ԼԲ.

Ես ինչ որ լսել եմ, դու չապ քեզ ու գլուխ բաներ ես անում, դու խնայար խմ միտքս, որ չեմ ուզում էս տարի աղջկիս մարդի տալ, ասում էր հարսանիքից յետոյ Վարդիթերի հէրը իրան կնկանը. Էս ինչ թաւուր պառաւ ես դու. հարսներդ, ասեմք, Չահէլ են, նոր ծէսեր են բանացնում, դու ընչի ես խմ աղջկանը բազար քցում, հարսանքատունը խաղացնում, որ Գարեգինն էլ վեր ա կենում խնձոր տալի Սօսի համար. բալքի ես նրան չեմ տալի, պտի ճամփէն կապուի խեղճ քորփիս. այ կնիկ, հէրիք չի՞ դու մեր անումը խոյտառակիլ ասա, աչխարհքով մին անես : — Այ մարդ, արի մի անիլ, մի ըլիլ, դողիդ քարը վեր ածա, Ասածանից վախեցի. Էն աղէն խեղճ ա, մեր աղջկին էլ նրանից պակաս չի սիրահարուել. սաքի ինչ պակաս տղայ ա, որ դու նրան հաւանում չես, փառք Ասործու, պարտք, պակասութիւն չունի, տարին տաան երկու ամիս սարկում, քօլերում գլուխը չոր քարին դրած՝ մի հալիունջով ա ման գալի, Աշտարակցունն էլ էլ ա, էլ ինչ ես ուզում. ուրիշ հունարներն էլ հօ, Աստուած չար աչքից վրկի, ձէն ասես, քաղաքաւարութիւն ասես, զօւ ասես, ունի. մէկէլ օրը փահելանին հէնց գետնովը տուեց, որ գլուխն ութ տեղ պատուեց, ծակ բերանը նրա վրայ էր խօսում. Էս մեր Արչաւիւրն էլ, որ առաջ գլխներս տարաւ ընչանք տաքացրուց, հիմի յետ ա կաննել, խալխի միջին դնացիլ ա սրօջտի արել հետը. ինքն էր էկել նստել արմանալով ասում : — Որ ըսեց ա, այ կնիկ, մեղքը քու չլինքը, ասեց հալիւորը, ըստուց յետոյ, թէ փոշխանութիւն դուս գայ, ես մեղաւոր չեմ. իրիկունը մեր աղէքը տուն կըղան, նրանց հետ էլ մատահաթ ասեմք, ես դիտեմ, էքուց էլօր էլ Հոլթաթոն ա, Գարեգինն էլ կըղայ, բերենք խօսք տանք, նշան դնենք, ութօրէքից (յետ ծննդեան) յետոյ էլ պակին, ասենն երթան, Աստուած իրանց հետ. ջանմ, ես վրայիմ չեմ դառնալ. դու տեսնում ես դեղումս քանի մարդիկ ենք ճամփու. քցել, չենք տուել. հարուստները տեղիցը վեր

կենդանի տասը հետ անդուայ մարդ դրկեցին, մօտ չի թողինք, գնացին իրանց համար պատկուեցին, մնացել են մի քանի ջանել ջուհուհներ, որ ասում են, պատկուիլ չենք, ընչանք Վարդիթերին առնինք ոչ. հայրաթ նրանց մինը պաի առնի, ու կարալ չենք տալը կտոր անիլ. հէնց էրէկ էլ Գարեգինն ինձ պատահեց, ասի, թէ մի քանի օր համբերի, ահա՛նք Աստուած ինչ կը յաջողի :

Հէնց էս խօսքին երկու տղէն էլ տուն մօտն. — Բարի օր ասին . էլ ինչ մարդ ու կնիկ թաքուն թաքուն խորհուրդն. էք անում : Եղ աղջիկը ում որ տալու էք, տուէք, ասեց մենձ տղէն, թէ չէ գլխնիս տալան, քուշոյն էլ չենք կտրում անց կենալ, ամէն գնաց խօսվաթ (առանձին) են կանչում. մեր Արշաւրն էլ Աստուած բալքի մի խելք ու քեւմալ տայ, թէ չէ գլխինն իրան օգնիլ չի. հարկը մարդի ծիծ ա տալի . համա ինձ հարցնողին ես ասում եմ, որ էս տարի աղջիկ չունինք մարդի տալու : — Որդի ջան, ասեց Հեթումը, ընչանք հիմի էլ մենք ըտոր վրէն էինք խօսում. դուք էլ էս տանը, դորթ ա տղէք էք, համա աշխատաւոր էք, ձեր քուեր համար մի ջուխտ մաշիկ էլ ա առել կընէք, զէր մնաց, որ ինձ էլ դուք էք պահում, ինչ էք ասում, ձեր միտքն ինչ ա. աղջիկ ա՛ պահիլը պէտքը չի, զմ տանք, որ լաւ ըլի. փառք Աստուծու, մեր աղջիկը յաջտաւոր ա, տասը տեղից մուշտարի ունի, որը ձեր սիրտը կուղի՛ անեցէք, մենք էլ էն մարդկանցը մի պատասխան տանք :

Թէ ինձ էք հարցնում, ասեց մենձ տղէն, դորթ ա, ուրիշ ուղտները հարուստ են, համա Սօր նրանց պէս հարկին ծարաւ կըտանի ջուրը կըբերի. անց որ էլ լսում եմ, մեր աղջիկը բուծայ են տուել նրան. թէ որ Արշաւրն էլ խելօք տղայ ընի, մարդին ուշուցնատեղ չենք դառնալ : — Ասլին ողի, մեր միտքն էլ հէնց էղ էր, ասեց հէրը. Արշաւր, որդի, դորթ ա, դու որանից պատիլ ես, համա իմ հասցրած պըտուղը դուք էք. ինչ ես ասում. թէ պաի դպա Զարմայրի քաւորի տըղէն տանես խօսք, մտքից հանի, քանի շունչս պընէիս ա, ես մեր գեղիցը դու աղջիկ չեմ տալ. ես մեր գեղի նօքարը լաւ աչեմ քանց ուրիշ գեղի աղէն : — Դէ որ ըսէնց ա, պաի էն Լճիկածնեցուն չի տաք, տուէք Սօլն, նրանից լաւ տղայ չի կայ, քարով քցես՝ անկաջը վեր չի անիլ. աղի տուողը պաի ինքը փախն նօքար ընի. Սօր թէ կուղ հողին էլ կըքանդի մեղ համար. թէ կուգէք, ես էքուց Գարեգինն կասեմ, նշան բերեն : Չէ որդի, ասեց հէրը, ես նրան խօսք եմ տուել, որ հորթաթողիցը յետը դայ ինձ մօտ, կարական ջուղար առնի, էս ա էքուց չի էլօր հորթաթողի բարեկենդանն ա, ինքն իր փախտը դիտի : Ըսէնց խորհուրդ արին իրանց միջին, համա Աստուած իր բանը դիտի, մենք յառաջ դնանք :

Հորթաթողի պախն Գարեգինը Երևան էր գնացել. Սօր փախկիցը լսել էր, ինչ որ նրանց տանն էն օրը անց էր կացել, ընդոր համար

էլ ամէն օր գնում էր կարմնի ծէրը, Երեանայ ճամփին մօտիկ տալի, թէ ինչ էլաւ, էս ա հորթաթողի պատը դուս էկաւ :

Հէնց որ Գարեգինն էկաւ, Սօսը հէնց էն իրիկունը խնայ տուուց, սլըր-ծի, ասեց, իրիկունս գնան, երկաթը տաք տաք կըծենձեն : Խեղճ աղէն էս կէս քշերին ջարդուած վեր կացաւ գնաց, համա քօռ բաղդը իմ-դուշմանին մտահան չանի : Գարեգինը ներս մտաւ տուն, տեսաւ որ Հեթումը երկար բարակ մէկնուած՝ լհէրին քացի ա տալի, հիւանդա-ցիլ ա : Կնիկը ստի տակին, սողէքն էլ զլիավ իրեը նստած՝ երեսին մը-տիկ են տալի : — Բարի ըրիկուն, ասեց, էդ ընչիցն ա հիւանդացիլ, նոր Ե-րեանայ էկայ, հէնց որ լսեցի, ասի երթամ ակը տամ : Մի քիչ զրկց արուց, սիրտ տուուց զրանց ու : Աստուած լաւութիւն տայ, ասեց, վեր կացաւ դուս էկաւ : Սօսը էս կէս քշերին վարդիթերեցը դրանը Գարեգնի գալուն դու էր դառել, հէնց որ լսեց հալիւորի հիւանդու-թիւնը խաղնուեց, վսյ տուուց զլիին իր անբաղդութիւնի համար ու աչքերը պարկ դառած՝ ընկաւ Գարեգնի հետ գնաց անխօս :

Լ Գ .

Վարդիթերի հէրն ընչանք նոր տարին մնաց հիւանդ. Սօսի քարը մի հետ ծռիլ էր ընկիլ, բանը խախտուեց : Գարեգինը միշտ սիրտ էր տալի նրան, որ համբերի էս աղիւղ օրերն էլ անց կացնեն, հալիւորն էլ լաւանայ ու գնան ուղեն. էս ուսուստովը օրէցօր հալումաշ ընկելով՝ դիմանում էր Սօսը կաղանդի օրն էկաւ. միտք արուց, որ էսօր Վարդի-թերեցը տանիցը Գարեգնի համար չիբնի կըղայ, նրա աղպօր խալֆէն ա. վեր կացաւ քշեր հանայ գնաց Գարեգնին տարի շնհաւորէք : Հէնց որ իրար տեսան, փաթաթուեցին, պռօշտի արին, ուրախութիւնով տարի անց կացնենք, ասին, ու մի մին թիւքս մաղայ զրին բերանները, որ սաղ տարին քաղցրութիւնով անց կենայ :

Էսօր ամէն տան էլ քաղցրեղէն ու արագ դրած կըլնի. ժամիցը որ դուս կըղան, կերթան իրար տարի շնհաւորելու. իրար տեսնելու սիրով պռօշտի կաննն, կասնն, «բարով, ուրախ սրտով ցամաք աչքով մին էլ էսօր հանենք, չատ տաբի անց կացնենք» : աչկերաները, ուստեքանցը կերթան տես, մոնթերը խալֆին, ժողովուրդը՝ անէքանցը, մէկխօսքով ամէն մարդ էլ ըսօր ուրախ կըլնի, մէնակ մեր սրտամաշ Սօսն ա տխուր, որ ոչ բարեկամն տուն ա էրթում, ոչ խնդում ծիծաղում. հէնց էն ա ինչ էկաւ Գարեգնին տեսաւ, նրա կշտին նստեց էլ վեր չի կացաւ : Գարեգնի մոն-թերը մի մին բօլմայ մաղայ, մի ջուխտ զիւլբով, մի շուշայ արագով է-կան տեսութիւն. փափակն էլ ամէնից յետոյ ներս մտաւ : Սօսի աչքը փափակի աղլիի վրէն ա, թէ տեսնինք ինչ սրտի ընկիլ վեր զուրց, բաց

արուց. չիրենի էր ու երկու ջուխտ լաւ խորատանու դիւրայ. էս մի ջուխտըն ասեց մէկս ա զրիկէ քեզ համար, միկն էլ քիւս դրիկեց, որ Սօսին տառ ոչով ըստում խաբարութիւն չունի, թաքուն ա բերիկ մէջը դրիկ : — Տեսնո՞ր Սօս, ասեց Գարեգինը, նոր տարին վրայ էկաւ քեզ. փառք Աստուծու, առաւօտեանց քչերհանայ փէշքեաշի ուստ էկար, Աստծով փէշքեաշը մենձ կընի. տես վարդիթերի սիրտը, թէ ինչքան ա տաք քու վրայ, էլ ըստուց յետոյ դարդ մի անիլ : — Ա՛խ, ասեց Սօսը, ես նրա ջիւան ջանին մատաղ դէսմ, հիմի ես իմ չնորհալարութիւնս նրան հնց յայտնեմ, ինչ կարենամ անիլ, որ սրտիս ուրախութիւնն իմաց անեմ նրան : — Կո՛ց, ասեց Գարեգինը, տես թէ զրա տեղակը ինչ դրիկեմ. բերուց մի մատանիք, յառաջ սարվացրուց փափակին, որ վարդիթերին թաքուն չհանց տայ ու մի երկօր իրա մօտ պահի, ձէն հանի թէ գտել ա ու յետոյ բաշխի նրան :

Փափակը դեռ տանը Գարեգինի հետ խօսում էր, որ Սօսի միտքը բան ընկաւ. տեղիցը վեր թռաւ ու դռնի դուռ. էլ կանչեց հէ՛, թէ հարցնող ըլեր : Մի աչքը թերթեղումը մին էլ տեսնինք յետ էկաւ ու փափակին տուուց մի պատիկ փաթթած բան. յետ տնոր մատանիքն առնոց, էս տնոր քուերդ, ասա, թէ ես քեզ ուրիշ բան չեմ դրկում, էս թնդ մնայ քու կշտին ընչանք օրերը թօլ կընեն, ամէն շառ անց կըկենայ, էլ զրան կարօտութիւն չիս ունենալ, Համա քեզ մատաղ փափակ ջան, թէ քու վարժապետիդ զուխը կըտրես, իմանալ մի սրա միջի էլած բանը, թէ չէ ես կըմեռնիմ : — Շատ լաւ, ասեց փափակը, իմ վարժապետիս արեւը ամէն բանից թանգ ա ինձ համար, ըտէնց հաղար բան ընի՛ էլ չեմ բաց անիլ :

Գարեգինն էդ կապուցը չէր տեսել, չէր էլ իմանում, թէ միջին ինչ կայ. դիտէր, որ Սօսը իրանից թաղուն բան չունէր, էս մի բանը ինչ պոփ ըլի. էլ փափակի կշտին բերանը ժաժ չի տուուց, մէնակ թամբա՛ն արուց, որ տեսնի ոչ թէ ինչ աւ Հէնց որ փափակը գնաց, թախտան էլ մարդ չմնաց, նոր հարցը բանը : — Գարեգին ջան, իմ մենձ աղպէր, իմ աէր ու տիրեկան, իմ սրտի տիրեկան, ես ընչանք էսօր իմ սըռը քեզ ասել եմ, էլի կասեմ ընչանք մահա՛. ամանն տո՛ղ տակին մեռնիմ (ասելով ընկաւ ոտքերի տակը), թէ մեր աղպէրութիւնը կըտրես, էս բանի համար ինձանից նեղանալ մի. թէ որ ուղում ես, ես հէնց հիմի հողիս տամ, մուրաքախափան մնամ, սրտիս խորհուրդը քու կշտին կըբանամ. իմ ջանը քու սիրտը չի կոտրելու համար դժար բան չի մահին տալը. դու թէ զրուստն ասես, էս կապուցը տեսնիլ էլ չպտէիր. ես իմացայ որ ընդով մէնակ չնորհալար կընիս. հաստատ ուժուտ ունիմ, որ դու բանի տեղ չես դնիլ. հալա թէ զրուստըն իմանա՛ կըլուտիս ինձ հետ, թէ ընչի չհանց տուի քեզ, մեր աղպէրութիւնը վկայ, որ ասածնիրա քոմեմ զրուստ են, Գարեգինը

Սօսի արտասուէնքն ու պարզասրտութիւնը որ տեսաւ , միտք արուց , թէ բալքի սրան երազ ա էլիկ էդ բանի համար , ես ընչի սրա մահին սրտածառ դառնամ :—Շատ լաւ , աղպէր ջան , տեսց , Աստուած ինչ որ արի՛ր՝ բարի վրա բերի . ես դռով քեզ հարցնիլ չեմ , թէ ինչ բան էր : Աւիսնս , որ միամիտ Սօսի խօսքերին աւատացիր , այ խելօք տղայ . թէ էդ թաւուր բաներով մարդ մեռնէր , հիմի աշխարհքումս ոչով չստի մնացած ընէր , դու ըսեղ . սղալուեցիր , որ թողիր էն կապոցը ֆափա-
կի ձեռովն էրթայ : Ա՛լս կապոց , քու զրկողին բան չեմ ասիլ , քու չինողի ձեռները կտարի , քանի՛ մարդի արեւնտէր ես էլիկ , ոնց որ հի-
մի Սօսինը ստի բնես :

Սօսը ընչանք ջրօրհնէքն էլ էնքան դարդ չէր անում , կապոցիցն արխէին էր :

Թաթախման օրը առաւօտեանց շատ քչերհանայ էկաւ ժամի ձամբին զուլ դռաւ . գիտէր , որ էսօր ոնց որ ըլի , Վարդիթերը ժամ կըզայ , իրիկունս ստի հաղորդուի , աղասլ աղջիկ ա , միաժում պահած կընի . ինքն էլ էս սող չաբաթը միաժում էր , ստի հաղորդուէր : Ընչանք կացաւ Վարդիթերը ժամ մտաւ , նոր սրտի թփթփոցը կտրեց , ինքն էլ գնաց մի արխէյն աղօթք արուց , իր մեղքերը լաց էլաւ , աղաչխարանք քաշեց , որ ստի հաղորդուէր :

Էս քչեր Անուշն էլ իր մօր հետ ժամունն էր . Վարդիթերի հետ աւ երկար դրից տուին . Վարդիթերը դրան արխէյն քցեց , թէ հօրս հիւանդութիւնը պրծել ա , մի քանի օրից յետոյ վեր կըկենայ , ի-
րանք էլ տանը խորհուրդ են արել , որ բանը դուխս գալ . ասա Գարե-
գինն , թող մի երկօրից յետոյ իրանց բանը տեսին :

Ժամը որ դուս էկաւ , տէրտէրները ընչանք իրիկնադահ խոստովանք արին ու իրիկուայ ժամը տուին , պատարաղը կաննեց : Էս իրիկուն շատ քիչ մարդ մնաց , որ հաղորդուի ոչ . մենծամարդիլը քօմմա ծում էին պահել . Սօսն ու Վարդիթերն էլ ընէնց : Ուրախութիւնով ամէնքն էլ սրբութիւնն առան ու գնացին իրանց աները , սուիրէն քաշեցին :

Տիրացուերն երկու երկու էլած՝ չապկները հաքներին , մի մին պըս-
տիկ զանգակ ձեռներին , « Այսօր տօնէ , ասելով , ամէն տուն մանում
փող էին առնում , ասելիս էլ զանգակը հետը քաղցր ձէնով ածում :
Տէրտէրներն էլ ընչանք կէս քչեր շուրջուան ուսներին , մի տիրացու
եւ մի ժամհար հետները տնօրհնէք էին մանգալի . ջահտ էին անում
(աշխատել) հարուստ տներն իրիկունս պրծնիլ , որ քեաաիր քիւսուբինը
յետոյ էլ կըլինի . Որ տունը մանում էին , ասում էին , « չնորհաւոր ծնունդ
և յայտնութիւն , » . նրանք էլ տեղներիցը կաննում էին . « օրհնեալ է
ծնունդ և յայտնութիւն , ասում . տանակինն էլ փոշամանի կճուճը
(ալիւրամանը) տղամորն (խմոր) էլ միջին բերում էր աւետարանի տա-
կին վիր դնում , որ օրհնուի , իսկ ու բարաքովն անպակաս ընի :

տէրութիւն տուած նշխարքն էլ գնում էր իր չարամախ մէջը, որ դեկըը հալածակուին: Երեխէքն էլ մի երկու իրեք գոտիկ իրարից կապած ծէրին էլ մի ատուրակ կտխ արած՝ ամէն երթկալ էլ քաշ կին անում կարենիցն ու ասում.

Ալէլուեա, ալէլուեա,

Եւ ցնծացէք ուրախացէք

Մէր Մարիամի պատն բացէք,

Մարիամ գնաց լեռն ի ծնունդ

Ծննդուեցաւ, աղատուեցաւ:

Հրէս էկաւ մի ձխաւոր,

Լախտը ձեռին բող ձխաւոր,

Աջու ձեռին աւետարան

Ձախու ձեռին սաղմոսարան.

չինի չինի ձեր տղէքանց անունն ինչ ա:

Նրանք էլ տանիցն ասում էին մի պատի տղի անուն, ասենք թէ Երուանդ: Երեխէքն էլ յետ ասում էին.

Երուանդին թաղաք հանենք

Աջու ձեռը ջէրը տանենք.

Դուշմանի աչքը հանի,

Տասը չահին չարը տանի:

Կնանիքը ներքեկիցը տուրակի մէջը չիլինի էին ամում, եւ թէ չէ մի սե փող քցում մէջը:

Էս քչեր ջուրը մի սնաթ ոտը կրնի, չի գնալ. ոչ ու տեսնիլ չի, թէ Բրբ: Արշաւիրը իր մօրիցը լսել էր. մի բաճ վեր կալաւ, գնաց շորերը հանեց, էն դահմարովը (ցուրտ) լեղացաւ ու բաճը դրուց ջրի մէջը, միալար ասեց. «բահս ոսկի, բահս ոսկի», : Խեղճ տղէն էն ցրտի մէջէն խելքն էլ քիչ մնաց կորցնի. փողատիրութիւնը էնքան յաղթել էր, որ թէ կուղ մեռնէր էլ հեռանալ չէր, թաք ըլի բահը ոսկի դառնայ. լիզու միզուն կտել էր, չէր խմանում, ինչ ա ասում: Հէնց էն ջրի կաննած վախտը քօռաղատինայ (տարաբաղդալար), որ պտի ուղածը կատարուէր, ոսկին մախն ընկել էր, ասում էր. «բահս թի, բահս թի», : Լխը բացուելուն մօտացել էր, որ հանեց սեւաւ, բահը թի ա դառել. քօռ փոշման գլխին տալով յետ դառաւ: Թէ ընչանք հիմի երկաթ էր, մի բան էլ ա կամէր, հիմի օխտը չուռով շահուց (10 կոպէկ) աւելի ոչինչ չի ամիլ. էն էլ թէ որ սող ըլէր՝ գլուխ քալը. բահի ծէրը կոտրած էր, թին էլ ընէնց դուս էկաւ, որ ըսկի ոչ մի բանի պէտքը չէկաւ (*):

(*) Էս մի աւանդութիւն է:

Էքսի օրը աղօթարանից (այդ) յառաջ ժամը տուին. ամէն մարդ էլ իր օգլուշաղովը դնային ժամ: Պատարագը հէնց որ վերջացաւ, սոօք փառօք, տէրտէրներն ու տիրացուները զարդարուած, խաչ ու խաչփառով, քոյցները շղկշղկեցնելով, բուրվառները շղշղկացնելով, կնդրիկ հաւորն աշխարհքովը մին անկողի, մարդիքը յառաջներին զլխաբաց զըլխաբաց գնալով, խաչը տարան Մէլըքի բաղչէն, ընտեղ առուումը ջուրը քցելու համար. տաղտակից յառաջուց ջրի վրայ տեղ էր չինած: Առուի զրաղի ուռիքանց վրայ աղապ տղէքը թուանքները դարաակ բարութիւլ լիքը կսննել էին. մեր Սօսն էր զրանց զլխաւորը, առուի երկու կողմը մարդիկը չարուել էին, Աղղենց կալը կնանոնցով ու հարս ու աղջկէքանցով զարդարուել էր, առուի վրա զօջաղ տղէքը լօք տուած՝ մի մին փարչ ձեռներին մտիկ էին անում, մարդ չկար, որ մի սլուծուր փարչ եւ մի շուշի աման չունենար խաչալուաց վերցնելու համար:

Հէնց որ Մեռոնը (նրա չնորհքը մեզ պահի) ջրի մէջն ընկաւ, թուանքները ուռիքանց վրիցը ձռձռոցն ընկաւ. ամէն բերնից զուս էկան էս խօսքերը, մի Սուրբ Մեռոն, զու մեր Հայոց աղղը հաստատ պահես, ամէն ցաւի փարատում ըլս, ամէն ցասումի հովութիւն տաս. կնաւիքը հօ, աչքներնիցը արտասունքը թափում էին ու ջրմեռանդ աղօթք անում, իրանց զարդերին դարման խնդրում. ջահէլ աղջկէքը, զորթ ա, մի քիչ թուանքների ձռձռոցիցը վախում էին, համա էլի իրար չհանց էին տալի ծառի. վրի աղապներն, թէ ոքն ա լաւ թուանքը կրկիտ (ամուր) բռնում. Վարդիթներն էլ չհանց էր տալի Սօսին, որ մի ձեռով թուանք էր քցում, մի ձեռով երեսին խէչհանում: Առուի վրա լօք տուողներն էլ մի մին փարչ խաչալուաց էին վեր առնում ու ուրիշների ամանները լցնում, աչքները քսում, մի քիչ խմում ու պահում տուն տանելու համար:

Խաչը ջրիցը հանելու վախտը, փառաւորի տէրտէքը, հէնց լաւ քարոզ տուաց, որ համ խալիին լացացրուց, համ ինքը լաց էլաւ. թէ չէք սուստում, լսեցէք:

Օրհնակ ժողովուրդ, զուք գիտէք, որ ամէնքս էլ Հայ քրիստոնեայ ենք, Ղուսաւորչի լոյս հաւատիցն ենք, 12 խաչադաշտի զուխը մինք ենք, մեր մեռոնը ամէն ազգիցն էլ մենծ ա, ոչ ովի մեռոն ինքն իրան կարալ չի էփիլ. Էջմիածինը մեր սուրբ աթոռն ա, Ղուսաւորչի լուսաթաթախ սուրբ աջը ընտեղ բաղմացրած՝ մեզ համար բարեխօս ա ըլնում, որ Աստուծու աչքը մեր վրա քաղցր ըլնի. արեւիկայ Սուրբ Գեղարդը, Կենաց փայտը ընտեղ են, մեր ազգին ամէն նեղութիւնից աղապն եւ ու ընչանք վերջը պտի ազատեն, աշխարհքիս ամէն սրբերի մատուցներին էլ ընտեղ կայ, ղինաւոր Սուրբ Գևորգն էլ ըստեղ, ծառայեմ նրա սուրբ զօրութիւնին, մեզ թն ու թիկունք ա, մեր բանին գործին յաջողութիւն աւալի, մեր յիւանիքը կարկից, թրթռից

ժանդից պրծացնում ա . մենք էլ, օրհնեալ լինիք , սրանց փոխարէնը սրտի մեր ջերմեանդուծիւնը չհանց տանք , սրտներս բաց անենք , ոչինչ չի խնայենք . Գրիստոս տէրն մեր ինքը էսօր մկրտուում է, Յովհաննէս Մկրտիչը էսօր նրան քաւոր դառաւ, մենք էլ էն օրինակն ենք պահում . սրտի որ էս խաչը , որ Գրիստոսի տեղակ դրել ենք ջուրը, մինչ հանէք, սուրբ եկեղեցուն օգուտ տաք . ինչ ձեռք սրտիցը կըրդիտի, օրհնեալ լինիք, մի խնայէք . ով որ ձեռքանից շատ կտայ, թողէք նա հանի . մէկէնսերդ էլ թէ ուզում էք, տուէք, թողէք Եկեղեցին շահուի . դէ տեսնեմ, որդիք, ով ա գաղի Գրիստոսին քաւոր դառնում . խաչի ղօրութիւնը ձեր տուն ու անդի, ձեր ազդ ու ընտանեւ, ձեր հանդ ու հանդաստանի վրէն ընդի : (Ամէն, տէրտէր ջան, ամէն) :

Տէրտէրի քարոզիւ ամէն մարդի սիրտ էլ դուժ քցեց . համա մեր ջերմեանդ Սօսը ամէնիցն առաջ ընկաւ , ծառի վրիցն ասեց . ես իրեք մանէթ կըտամ, կըհանեմ, իմ կարողութիւնս էսքան ա տալի, ով որ աւել կըտայ, համեցէք . — Դէ ներքեւ արի, օրհնեալ լինի քո ծնունդը, ասեց մենք տէրտէրը, հէրու դռնաբացէքը դու արիր, հիմի էլ խաչին քաւոր ես դառնում :

Սօսը ներքեւ էկաւ, թուանք, աստապը տուուց աղպօրը, դնաց տէր տէրի կշտին կաննեց . — Օրհնեալ լինի Սօսը, բանծր ձէնով ասեց տէրտէրը, Աստուած սրա հաւատն օրհնի, շատ ապրի, Գրիստոս սրա սըրտի խորհուրդը կատարի . էս երկու հետ ա սա ըսնց բաներ է անում, հէրու ժամի դուռը բաց արաւ , հիմի խաչն ա ջրիցը հանում , Յովհաննէս Մկրտչին փոխանորդ դառնում , իրեք մանէթ փող է տալի Սուրբ Եկեղեցուն օգուտ : Ամէն տեղից ասին , դօրանայ ինքը, խաչն իրան պահի , շատ լաւ բան ա անում : Հարցո՞ւէք Վարդիթեղիցը, թէ նա ինչ ա անում . մենք հարսի կողքին բլթում ա, թէ տեսնը էսքան խաչի միջին Աստուծու դառն ով էլաւ , նրանից քանի փողատէրեր կան, որ մէքի միջին մոլորուել են , որը սիրտ արուց մի խօսքով իրեք մանէթի զլիւիցը թուչի : — Ապրի Սօսը, իրան ումբր ու արեւ, խաչըն իր կռանը կենայ, ես իմ Աստուածը լաւ տղայ ա , հատը չկայ աչխարհքի տակին, իրար ասում էին կնանիքը . հարսները հօ, արմատցել են . քան , սրա կոխած հողը մեր մարդկերանց զլիւին , ասում են իրար, ջահէլ ջահէլ ինչ բաներ ա անում . որ մենծանայ, Աստուած իր հօրը բաշխի, չար աչքից փրկի, մի քիչ որ իր համար հաց ունենայ, էլ ով կարայ հեղը մէյդան դուս դալ . խիզան, Աստուած սրան ամէն չնորհքը տուել ա :

Խաչը տէրտէրը ջրիցը հանեց , աղլուխը քցեց Սօսի դօշին , տուուց խոխոն (դիրի) ու շարական ասելով յետ դառան զպա ժամը Ընչանք ժամը մանկը ջահէնսրը թուանքները տրաք տրաքացրին :

Պարէտը վազեց տուն, կեղակուր պատրաստիլ տուուց, որ տէրտէր-

ները զան հայ ուտեն : Ասորի Պարէտը, ուրիշ աղուեր ընէր, մնայ զա-
րուկ կանէր Սօսի արածներին, համա նա էնքան լաւ սիրտ ունէր, որ
ատում էր , աղալէլա ինչ ուղում ա՛ննի , թաք ըլի իր սրտի ուղածը
կատարի :

Խաչը տարան ժամը, Սօսին կաննացրին ուղանի տակին խաչը զըր-
կին. ջերմուանդ ժողովուրդն էկան համբերեցին ու գնացին իրանց ար-
ները Ստործուն փառք տալով հայ ուտելու :

Ճամից յետոյ տէրաէրները , Գարեգինը , տիրացուերը, մոթաւկին
(երեցփոխ), մի քանի էլ սլատուաւոր մարդիկ գնացին Սօսնայ տանը
հայ ուտելու : Մեր զօջաղ Պարէտը կէս սնաթումն ամէն բան ստեղ-
ծել էր, օրինաւոր հաց քաշեց. հայից յետն էլ տէրաէրների ժամուցը,
մոթաւելու լուսղինն ու մի քանի սև փող էլ ժամհարին տուուց ու
օրհնութիւն առնելով ճամփու քցեց :

ԼԳ.

Ջրօրհնէքն էլ անց կացաւ, ոթօրէքն էլ սրծաւ , Սուրբ Սարգսի
պաան էլ էկաւ, դեռ Սօսի քօռ բաղդիցը Հեթումի կողքը զհանիցը
վեր չի կենում. հալիւ մարդ՝ ճոհերի էլած ուժն էլ գնացել ա, զօրու-
թիւն չի մնացել, սաղ վախտն ինչ էր, թէ կաղ վախտն ինչ ըլի, հինդ
հետ կրկին ա արել : Սօսն էրվում, կրակուում ա. սլարաղ մարդ՝ թէ
մի հետ քրեհ քարվանի ա գնում, մէկէլ հետն սղալէրախնքն են գնում.
չատ վախտ նստում էր տանը, գլուխը քուրսուն դէմ անում ու նոժ-
ուած (յախշտակուած) մնում. ընչանք մէրը ութ հետ ձէն չէր տալի,
վեր չէր կենում : Չէ, Սուրբ Սարգսի պաան ա. Սօսին ինչ անում են,
ճար ու մունքուն չի ընում, հայ չի ուտում, առաւօտն ատում էր միա-
ժում եւ , հէնց որ իրիկունը հացի վախտն էկաւ. թէ ես ծում պտի
կենամ էս չարաթ . կնց ու բարկացի ես աղանչաք արա , նա հէնց
իր ձին ա քշում, մի հետ կողքին ա ընկել. տեսան որ իլլաճները հա-
տաւ, ասեցին. քու մեղքը քու շինքը, ինչ կանես՝ արա :

Նրկուշարթի անց կացաւ. էքսի օրը մօրն ատում ա , թէ աղանձ ա-
րա , էս խալիսը քեղ համար չեն ոտ ու ձեռն էլիլ. տեսնում ես Սուրբ
Սարգիսն ա , մեր սլաղալան ատաթը հօ քանդիլ չի պտենք , ուր-
բաթ իրիկունը փախինձ չի պտի չաղախես, չարաթ օրը խաչիլ չի սլը-
տի աննա : Խեղճ մէրն խնայաւ աղի միտքը , սլաղախաւատ ցորենը
հընտրեց, աղանձն արուց, էրկանքով աղաց : Ուրբաթ իրիկունը անն-
ցիք փոխինձով թաթախուեցին, Սօսի համար էլ մի աղաբլթ (նկանակ)
թխեցին, նա էլ էն կերաւ. ծարաւ մնաց, որ տեսնի քշերն ո՞վ ա ջուր
տալի Սօսը մօրը փոխինձը չաղախիլ տուուց զրուց ասաղիբը, որ քշերը
հարաճաւ (արաղահաւ) Սուրբ Սարգիսը իր սլաղալ հրեղէն ձիւ վրա

հասած՝ իր սուրբ Մարտիրոս որդին էլ թարքին՝ թօփուղը ձեռին պըտեն դալ փոխինձը արորիլ :

Խեղճ տղէն երազում տեսաւ , որ Վարդիթերը մի փարչով ջուր ա վեր կալել , բերում իրան խմացնելու . համա ինչ կանես , Արշաւիրն ու մին էլ մի մարդ , որ պատի տակին տալի էր կացել , երեւում չէր , էդ աղջկայ ճամփէն կապում են , չեն թողում որ անց կենայ . Սօսն էն մարդին , դորթ ա , տեսնում չի , համա փէշի ծէրխն , որ դուս էր մնացել , խմանում ա , որ իր փէսէն պալի ընի : Սօսը սաղ քչերը երազումը տեսնում էր Վարդիթերին ճեպն . ք լիս մի քիչ հեռու Արշաւիրի հետ կոխաք տալով , համա ինչ , կարաց ոչ խմիլ նրա տուած ջրիցը :

Սօսն առաւօտունց վեր կացաւ դարդերը դուլսն ստած՝ գնաց փոխընձին մօտիկ տուուց , տեսաւ որ Սուրբ Սարգիսի ձիու ոսնատեղերն երեւում են (*). փառք տուուց Աստըծուն , որ թէ Վարդիթերը կարաց ոչ ջուրն իրան հացնիլ , էս մինն էլ ա կատարուեց : Մի քիչ սիրալ սքսած՝ մօր եփած խաչիլը տարաւ կտուրը դուուց բաշի ծէրին . մի կէշեղակ էկաւ վեր կալաւ ու փախաւ : Խեղճ Սօսը մօտիկ տուուց , միջքի իլիլը քիչ մնաց կտորի , ճոները թիլացաւ , հէնց որ տեսաւ թէ կէշեղակը խաչիլը դպաւ Վարդիթերինց տունը չի տարաւ , թէ դէնը տանէր , Վարդիթերին պալի առնէր : Տեսաւ Սօսը , որ բանն անպաշտ զնաց , էս շարթուան ծումն էլ դուր անցկացաւ , ախ քաշելով յետ դառաւ դպա Վարդիթինը . ո՛հ , ո՛հ , տուած էր ինքն իրան ճամփին . թէ ինձ զրոնաթ ընէր , էսքան քաշ չէի դալ , ջրի հետ դնալ , դմի հետ մնալ . երեւում ա , որ Աստուած չի կամեցել : Հէնց Վարդիթին տեսաւ . բարի լիս չի տուած՝ տուեց . — էս զուլիս առնում եմ քաշուեմ մի տարում՝ քօլում ճգնիմ , էլ ուղեցի ոչ էս փուշ աշխարհքը , էլ սուրբ չի մնաց , որ մատաղ , խունկ ու մում չի տարայ , էլ սլաս , ծում , ողորմութիւն չի մնաց , որ ալի , էլ ֆալի , զրբաց , դարի քցող , թիղ բաց անող , նեա դնող (հմայութիւններն են) չի մնաց , որ հարցրի , մինն էլ ա օգուտ չէլաւ . էս սաղ շաբաթին էլ անտուաղ ծում պահեցի , դորթ ա , հարահառ Սուրբ Սարգիսը , մեռնիմ նրա տալին , փոխնձիւ վրաջն անց էր կացել , համա ոչ քըչերս խեղճ Վարդիթերս կարաց ջուրն ինձ հացնիլ երազում՝ Արշաւիրն ու մին էլ էն ուլ էր չեմ խմանում , նրա ձեռիցը , ոչ էլ կէշեղակը առաւօտս խաչիլը դպա նրանց տարաւ . ստոխածն տեսաւ կտրաւ Վարդիթա-

(*) Սուրբ Սարգիս պահոց ուրբաթ երեկոյին անպատճառ փոխիլնդ կանեն և կըղնեն դուրս աստղերի տակը . յուսարով՝ որ Սուրբ Սարգիսը իր ձիու վրա նըստած՝ կըղայ և կըտորի աջն փոխիլնդը , իսկ շաբաթ օրը փոխիլնդով խաչիլ կէշին անպատճառ , որից թէ աղջկները թէ տղայքը կտուրը կըղնեն : Մեր Սօսի փոխընձի վրա Վարդիթը դիտութեամբ թաքուն ձիու սկստով (նալ) նշան էր արել ծիծաղի ու համար :

ւորի լանջերը, գերեզմանների զինը, երևում ա որ վերջը վիս պոի ըլ-
նինք: — Այ ազպէր, զի՞ մի կենալ, ասեց Գարեղինը, ես քեզ քանի
հետ եմ ասել, որ էդ պառաւական բաներին աւատալ մի: խաշիւս որն
ա, ջուր տալս ինչ բան ա, փոխինձը տրորին ինչպէս կընի: Ըտոնք
քօմնա սուտ բաներ են, դու մէնակ Ասարծու վրա ումուտդ զիր, բա-
նը զլուս կըղայ: Գարեղինը քանի խրատում ա, նա եքոսն ա զըժ-
ուում: տեսաւ, որ Սօը կաննած տեղը տմբամբում ա, ոտ ու ձեռը
դող են ընկել: վախեցաւ, որ չընի թէ զլիւն մի փորձանք գայ, ա-
սեց: դու դարդ մի անիլ, հալիւորը լաւացել ա: ես իրիկունս կէրթամ
կորսական կանեմ, մարդիկը կամ են տուել, կընի որ էքոց նշան կը
տանենք:

Քօռիգբալ (տարաբաղդ) տղայ, չէր խմանում, թէ ինչ ցիւս ա էլի
տրեխն: հէնց զիտի, թէ առաջուան խօսքին են: կասես սատանէն
քնած ա, որ ըտոնք լսէր ոչ ու երթար մօտէր Սօի բարեպաշտ (զըլ-
խովը զիպչի իր բարեպաշտութիւնը) փէսի տամարը, որ իր քաղցր լիզ-
ուովն էնքան էր միտ խախամիտք Սօի զլուխը կլեկել, ընչանք մըտ-
քիցը քցել էր իր ասածները:

Միամիտ Սօը Գարեղնի խօսքերովը մի քիչ ումուտ առած՝ ընչանք
իրիկնապահ կացաւ Գարեղնի կշտին, իրիկնապահին արխէ լինն ընկաւ
գնաց իրանց տունը, տեսաւ փեսէն ընտեղ: — Հը, Սօս ջան, մի ուրախ
խաբար ունիս, երեսդ ժամում ա: մի ասան, յորախ տակին տացադ
(նեցով) ընի է, կեղծաւորութիւնով, կողքին նստացնելով, ձեռը զը-
լուխը քօնով, ասեց էն օձի կծածը: — Գարեղինս իրիկունը գնալ պը-
տի բանը վերջացնիլ, ուրախ ուրախ ասեց Սօը, Հեթումը լաւացել
ա, բանը զլուս էկածի պէս ա, կընի որ տակի չարթին հարսանիք
կուտենք: — Աստուած տայ, շատ ուրախ կընիմ քեզ մատաղ, ասեց
էն կեղծաւորների ու փողապաշտների թաղաւորը, տես հարսանիքիդ
ի՞նչ ուրախութիւններ եմ անում է: հէնց բաներ անեմ, որ սաղ Աշ-
տարակն խմանայ, թէ քու մօտիկ սրտացաւ բարեկամն ես եմ: (Մէնակ
Աշտարակը չի պոի խմանայ, աշխարհքի միջին դու կերեսա, մի քիչ
էլ կանց, ես քեզ կասեմ):

Չար լիզուն իր չարութիւնները ծածկելու համար մի քիչ տղի բիւի
(աղճատաբանութիւն վաղաքճական) արուց, քամիքին էլ արխէ լին
քցեց, վեր կացաւ, զլուխն առաւ, կորաւ:

Հասիլին ոտդ կոտրէր, մէջ տեղիցը չիլիկ ըլէր, վեր ընկնէլ, լա
չէր քանց թէ տանիցը մի քիչ հեռանալուց յատոյ քուչէն ծուռեցիր
դպա Հեթումի դուռը, այ արենձարաւ:

Տէր Աստուած, դու իմ դուշմանի զլուխը չի բերես, ինչ որ Տիրանը
(Սօի փեսէն) միտք անելով, իր միջին նիւնխալով կըթում ա: — Գարե-
ղին, ես զիտեմ, ասում ա էդ անխղճմտանքը, հաղար ֆանդ ու ֆէլ

(հնարք) գիտի. թէ որ ես հիմի գնամ ոչ աղջկայ հօրն ու մօր տակը լցնեմ, վնայ թէ իրիկունս գնայ բանը զլուխ բերի, քսան մանէթս կորչի, տուն տնաքանդ ըլիմ. էս յետի անգամն էլ Վաչէի տղէն խնձ տեսաւ, ասեց քսան մանէթ կըտամ, թէ իմ աղջիկը տուել ես Սօսին. թլխամի կտալոցը, զորթ ա Սօսին տուի, խնայայ էլ, որ խօսքիս աւատացել, Կաղանդի օրը Փափակի հետ զրկել ա, համա վնայ թէ Փափակը բացարած ըլնի, ընդուր չի թլխամբ բռնել. թէ չէ էն Շօրաղալցի տիրացու Որսավի արածն էր, նրա զբաժը քար կըճաքացներ, նրա վիթթիկի զօրութիւնը ամէն տեղ յայտնի ա, նա ասում էր, որ աստանի մենծաւորին եմ կանչել ու նրա խորհրդովն արել. ախար ընչի համար ընչանք էսօր նրանց տանիցը մի խաբար չի դուս կլաւ. էն կապոցի զօրութիւնովը պոի նրանք քօմնէքն էլ խօսքներկցն յետ կաննէին, Գարեգինն խացտառակ անկին ու ասէին, թէ որ մին էլ մեր տունն ես էկել էդ բանի համար, արինդ վեր կածենք. ըսի ոչ էն լսեցի, ոչ էն. Կաղանդիցը դէսը քիչ վախտ չի. չատ կարելի ա Գարեգինը գնացած չըլնի. ես հիմի էրթամ նրանց հէնց բաներ ասեմ, որ վիթթիկի զօրութիւնը քօմնա էս իրիկունս զլուխ գայ. ասում ա, խաչը տէրը զօրատր կանի, վիթթիկն էլ իմ խաչն ա. Բաւքի հէնց անեմ՝ ծեծիլ տամ, որ մէջները թռնդ կուլ ընկնի, էլ էդ բանի համար աշխատի ոչ Գարեգինը, Սօսիցը հեռանայ, յետոյ ես գլխեմ, Սօսն իմ էշը կըղաւնայ, որ գհովն ուզեմ գէնը կըքչեմ:

Էս չար մտքերն անելով՝ գնաց Հեթումի դուռը բաց արուց, մտաւ նեքուն, տան մէջ տեղը կաննեց: Հեթումը նաչաղաւեղից նոր վեր կացած՝ նստել իր տղէքանց հետ զրկի էր տալի. Տիրանին որ տեսաւ, համեցէք արուց քուրտու վիթի դիմը հէնց խնայաւ, թէ էկել ա աղջիկն ուղիւտ, ուրախացաւ. իրանք էլ հէնց էդ էին խօսում, որ կանչեն Գարեգինն, նշան ուղեն: — Աջայ բաջայ, խէր ըլի, ծիծաղալով ասեց հալիւսը, մեր տունը ոտն ես կոխել, էդ որ քամկն սլտակց, դու որտեղ, ըստեղ որտեղ, դեռ բարեկամութիւնը զլուխ չի կկած՝ ոտնափռանքդ ենք չորհաւորում. խէրով բարով ըլնի: — Ի՞նչ խէր ու բարի, ափէր, մի ասան աչքով, ժանդոտ հօթիքը կկաշուլ, սե երեսը կնճռտոտացնելով, հանեց բերնիցն էս զըժոխքի թագաւորիցը դատ առած, մարդի տուն քանդող, սիրտ ծակող խօսքերը: Հիմ խմանում ի՞նչ էք մարդի տուն քանդում, ի՞նչ էք տուել մեղ, չէք կարում առնիլ, մեր տունն ընչի էք արին քցում, մեր տղին ընչի էք զլխահան անում, զօրով ձեր աղջկայ վրայ տաքացնում. աղջիկ ունիք սլտակիւտ, գեղա լիքը տղայ, հիւս ուղէք՝ նրան տուէք. էս էլ նոր առաթ մ, որ տղին խաբէք, ձեր աղջիկը զլուխը կապէք. բաւքի մենք մեր տղին էս քարի հարսանիք անելու կարողութիւն չունինք, զօրով ընչի էք արկնատէր դնում, անթիւք տակ ընկնում. բա նրա մօր արտաստունքը չէք անում, մի տղէն սլտակեց, զլուխը եղումը թագուեց, միմն

էլ պոսկի, մեղրումը կը թաղուի. դուք՝ որ ձեր ցաւը քաշում էք, մի ուրիշի դարդ էլ հարցնէք. քանի էն տղին զժուացրել էք, նրանց տանը հալալ հաց չի կերուել, քոմնա աղի արտասուենք ա էլել, քոմնա ձեր տան ու տեղի վրայ անիծք ու ուշուշոց ա էլել. դու էլ հալիւոր մարդ ես, Հիթում ափէր, ղիտես, որ մենծի անիծքը քար կը ճաքացնի, Նրա մէջը լիսը բացուում ա, աղօթարանի տակին, բարի լոյս առաջին չօքում ա, թէ «Տէր Աստուած, Հիթումի տունը տունկ անես, (աւերես), նրա միշտատակը կտրես, հուրն յաւիտենականին իմ տան տեղի, իմ որդիներանց մեղքը նրա շնքին, մի տղայ ունիմ, բայրի (վայրենի) են շնեղ, էլ ոչ տուն ա տեսնում, էլ ոչ քչեր քուն ունի, ոչ ցերեկ դարձոր» ընչի էք ըտէնց անում, Հիթում ափէր. բա ձեր երեխէքը խեղճ չեն, խալիսի տղի հետ ինչ բան ունիք: Հրէ մարդ ղրկի տէս, մեր Պարէտը զլուսը կատած, օխտը տեղ սօսածիկ էլած՝ վէր ընկած ա. որ միտնի, չէ որ դուք պոսի ջուղաւ տաք: Մեր փշուած Սօն էսօր էկել ա, թէ Հիթումն ապստարել ա, թէ իրիկունա էկէք խօսացէք, նշան զնենք, վեր կաց զնա. նա էլ առել ա. այ աղպէր, ես էս տարի հարսանիք անելու կարողութիւն չունիմ, դու ղիտես քու մէրը. էն պառաւն էլ վեր ա կացել, երթիկ տակին չօքել, ծծերը դուս քցել, Սօնն էլ անիծել, ձեզ էլ. էն փշանալու պատւն էլ կաննել ա, թէ բաժանուում եմ. ըստով տունն արին ա ընկել, տուել ա աղպօրը նահատակ արել, հիմի հրէ նաչաղ վէր ընկած, «ոյ ղիտայ կողքն էլ կտրուած ըլնի, հրէս զնալ պոսեմ սնդու (ոսկրորոյց) հետ: Պառաւն երեխն ղրկել էր լնծ հետ, զնացի տեսայ, ղիտիս կրակ վրառեց. «քեզ ղուրբան, Տիրան ջան, ասեց ինձ պառաւն, ոտիս տակն ղնկնելով, ծնկներին փաթաթեցով. տունա արէն թրաշէն (արեանհեղու թիւն) տարաւ, զնա էն սե սրտի հալիւորին ասան, այ քու տունդ քանդուի, ղուռդ շարուի, ինչ իմ տունը քանդեցիր. էքուց, որ իմ երեխի զլուսը մի բան գայ՝ արէնտէրը դու ես. ինչ էք տուել մեղ, չէք կարում աւելի. քու որդիքդ առաջիդ ճուտի պէս թռչողաորիկ գան, ոնց որ իմ երեխէն էկաւ. ինչ ես ուզում մեղանից, չեմ ուզում քու աղջիկը, քեզ հետ աղուհայ չեմ կտրում, այ քու հացը կտրուի: ձեռը վեր կալ իմ օճաղիցը, իմ տանիցը, իմ տեղիցը. այ սե սրտեր, Վարդիւոր կիրակի օրը դուք տեսաք, թէ ես ինչ աչքով էի մտիկ տալի ձեր արածներին. ընդուց էլ ա խնացէք է, որ չեմ ուզում. այ տնաքանդ, կաց տասը հետ մարդ ղրկիմ, սղանչաք անեմ, ոտդ պաչեմ, նոր սուր. թէ չէ իմ տունն ընչի ես քանդում. էս երկու տարի ա, համբերելով՝ համբերութիւն էլ հատաւ. մի բարի լիս չի բացուեց, որ իմ տանն ըստուր կոխը չէլաւ, վերջն էլ էս տեղը հացքիք»: Հիմի, Հիթում ափէր, ես էլ նրանց թէ մօտիկ, թէ հեռու բարեկամ կ'իշխուիմ. ըսոր նրանց, հէր չուրին, հէրները ես եմ. քեզ ստում եմ, թէ որ մին էլ դուք մեղ աղին ձեր տունն էք բերել, ես հետը խօսացել, որ տեղ օրէնքն ա՝ զանդատ կանեմ. ձեռը վեր կալէք, հերիք էլաւ

դանաթն օսկոտին հասցրիք: (Լիլուդ ծործորակովիչ դուռ դմյ):

Արի լսի էս խօսքերն ու համբերի, լսողի մաղերն ա բիշ բիշ ընում, սուր մնաց Հեթումենցը. ուսնդ ուսնդ են անում, իրար երեսի են մտիկ տալի, բերանները խօսք չի գալի, որ ասեն, սրտները պատռում ա. մարդը մտիկ ա տալի կնկայ երեսին ու տառամները վրէն դրճացնում, աչքերն օլորում. կնիկը քիչ ա մնացել, թիլանայ վեր ընկնի. Սըշալիքը մէնակ սրտով ուրախացել ա ու աղսօր երեսին մտիկ տալի. խեղճ կրակուած վարդիթերս, ջուրը նրան տանի, թագաթից (զօրութիւն) ընկած՝ հեռու տեղը մնի տակին, փարտի քամակին զուխը մնաքարին դրած՝ սնիրաւ Տիրանի մի երկու խօսքը լսել ա ու խելքամաղ էլել. հարսները փարտի տակիցն արմացել են ու ձեռները բերաններին հուպ տալի արմանալով (ղարմացական նշան). վերջապէս լիզուքները փակուել ա, ոչ ովի բերան խօսք չի գալի. մէնակ էն օձը կծած Տիրանի լիզուքն էր, որ սաստանի չարխի պէս պտտուում էր ու սուր սլաքները ցցում իմ տարաբաղդ վարդիթերի սրտումը, որ հէնց էն սհաթին տամկայ (իջուածք) վեր բերուց: (Այն սրտամաշ խաբար):

Անխղճմտանք Տիրանը սրտի դառը մաղցերը որ վեր ածեց պըրծաւ, Հեթումը քիչ մնաց որ կրկին անի (հիւանդութիւնը նորոգի). ձեռները դողալով ասեց. — Տիրան, ձեր աղին ով ա խելքահան արել, ով ա տուն բերել, աղջկայ վրայ տաքացրել. փառք Աստուծո հիւանդ վախալըս էլ չէիք թողում թէ դինջ վեր ընկնիմ. Գարեղինը ընչանք ըսօր 1000 հետ իմ առնը տա կըլի կօխել. մենք օրէց օր քցելով, թալ տալով՝ ձամբու ենք արել. վարդիթերին էլ նա ա էլել, որ էս ախմախ կնկանը խափել ա, էն բանն արել. ես ընչանք ըսօր էլ տեսեմ, թէ թող խալխն ասեն. Սահակի տղայ Սօսը Հեթումի աղջկայ հետ սլօշտի ա արել, թող ոչով իմ աղջիկը ուղի ոչ, էս նրան չեմ տալ. էդ ինչ բան ա, որ խօսում ես. թէ որ էն խաբերայ Գարեղինը ձեղանից արխէյին (միամխ) չէր, ընչի էր մեզ զիւաղաղար անում. ես թէ չէ, ով ա մարդ զրկել թէ կէք նշան բերէք. ես դեռ հիւանդատեղիցս վեր չեմ կարում կենալ, նշանն էր սլակաս. մայ որդի, իմ երես, քու երես, էդ բանն ասողի երես. թող դան խալթ անեն (հատտատել), աչքս հանեն. թէ չէ էդ ինչ խալտառակչութիւն ա, որ անում են: Իմ աղջիկը մարդի տալ որ ուղեցել էի, հիմի Աշտարակու ամէնից հարուստ մարդկերանց աղին տուած կըլի. օրը հինգ վեց հետ, դուռս կտորում էին, ես ասում էի, էս տարի մարդի տալու աղջիկ չունիմ. հիմի «պաս ուտեմ, օրաս ուտեմ, էն էլ թանով ուրպաս ուտեմ». աղայ զլխահան անեմ, էն էլ ձեր Սօսին. նրա ընչին էի կարօտ, տանը, աղիքն, թէ անումին. զորթ ա, մի վախտ մենծ օճաղ են էլել, համա հիմի նրա պէսները դրանա. նօքար (ծառայ) են. դու դիտես, որ դեղումը, թէ մի հինգ մարդ կան, թէ անումով, թէ հարստութիւնով, մինը ես եմ, իմ սլատուին էլ չի ամօթ, որ Սահակի աղին զլխահան անեմ:

Փառք. Աստըծու, ընչանք ըսոր սաղ զեղն ա զխտում, թէ ուլ ա ում ա-
ղանչաք անում. էն յետի երկխին հարցնես, կասի, Գարեղինը քչեր ցերեկ
չալիչ ա գալի Հեթումի աղջկին ուղի Սոսին. թէ էդ բանն իր մօր, ալ-
պօրտանց ու բարեկամների կամքովը չէր, Գարեղինն ինչ զուխը քա-
րոջն էր տալի, իմ տունը զալի. շատ լաւ, բատուց յետն իմ աչքի վրէն.
Աստուած առ յա իմ տունը ոտ կոխի՝ տեսնի. զգեմ ու թողամ, հէնց
անեմ, որ շունը ձեռիցը հաց չի առնի. Գնա, որդի, մօրն էլ, աղպօրտան-
ցըն. էլ ասա, թէ որ մենք էդ բանումը մեղաւոր ընինք, ձեր տղին զըլ-
խահան արած ըլինք, ետ թէ չէ ասած ընինք, որ իրիկունս էկէք նը--
շան զրէք, էդքան անիծքը չի, օխտն էդքան մեր տան ու տեղի վը-
րա թափի, թէ չէ ինչ որ բերաններիցդ դուս ա էկել, ձեր ծոցը թափի.
ձեր թշնամին, ասա, ձեր բարեկամ Գարեղինն ա, որ ըստեղ էկել ա մեզ
խափիլ, բտեղ ձեր տղին ու ձեզ, ինչ որ անելու էք, նրան արէք, ինչ ա-
սելու էք, նրան ասեցէք, կանանչ ու կարմրում կացէք, մեղանից հեռու
կացէք. մենք ձեզ հետ բան չունինք :

— Եդ փուչ Գարեղինն մի հարիւր հետ ես բխարուռ. արած կընիմ, ասեց
սատանի սրոց Տիրանը. նա, կընի հինգ ամիս, ինձ խօսք ա տուել, որ
ըստուց յետը խառնուի ոչ. մկար հիմի էլ դալիս ա : — Դ՞նչ ես խօսում,
որդի, ասեց Հեթումը, Բարեկենի տղի հարձանիքիցը դէսը քսան հետ է-
կել, զնացել ա. իմ հիւանդութիւնն էր, որ ընչանք ըսոր քաշ տուուց, թէ
չէ օրը 100 հետ անդուայ էր ներս մանում : — Հա, որ ըտէնց ա, դուք
մեզք չունիք, ասեց անամով Տիրանը. դուք ինձ խօսք տուէք, որ Գա-
րեղինն էլ ձեր տունը չի թողաք, ես կէրթամ զանքաչիս կըհասկացնեմ,
էն փչին էլ գեղամիջին խայտառակ կանեմ : — Էլ ըստուց յետն իմ տու-
նը նրա համար պատ էլաւ, ասեց Հեթումը. հլա ես իմ կաշումը կենոցը
չեմ. էս մի երկու չարաթ բարիկենդանի ազիլ օրերն անց կենան, ես էլ
մի քիչ լաւանամ, ասեա նրա զուխն ինչ եմ բերում. դու ա բխէյն գնա
իրանց էս խաբարը տար : — Բաս, որ ըտէնց ա, ասեց անիծած Տիրանը,
անիծքի համար դարդ մէք անիլ, ջուրն իր ճամբէն կըգտնի, քօմեա էն
չար Գարեղինի վրայ կէրթայ, (թէն իրան զլխին պէտք է թափի.) պառաւի
մորմոքը նրան մնալ չի, ես հիմի կէրթամ նրանց կաւատացնեմ, որ
դուք մեղաւոր չէք, մնաք բարին. ասեց ու վեր կացաւ ուրախ ուրախ
զուս կորաւ :

Իրիկուայ ժամը դուս էր էկել, որ Հեթումենք դեռ տանը նստած,
մեզքն իրար վրա էին քցում, աղջկանիցն էլ հէչ խաբարութիւն չունե-
ին, որ Գարեղինը նեքսե մատու : Գեռ Աստըծու բարին չի տուած՝ զէ
զուխդ առ կորի իմ տանիցը խաբերայ ռատանայ, արեւկեր, ասեց դա-
ֆիլ տեղը Հեթումը, թէ չէ հիմի կասեմ, քեզ կըսպանեն. խեղճ Գարեղինը
միամիտ՝ հէնց էլաւ, որ տաք ջուրը զլխին ամեա, լիզուն քիչ մնաց կըպ-
չի. թէ մի քիչ անսաշ բան չհատկացող էր էկել, կըմեռէր սրտի հեր-

սիցը՝ եւա թէ չէ մի բաւ անպատիւ կանէր Հեթումին ու գուս կըղնար. համա Վարեղինը՝ որ ամէն թաւուր էլ ժամ գալ զխոսյ տեղն ու գեօրայ, ինչ կայ, ասեց արմանալով, առաջ մարդի խօսքը հասկացրաւ, յետոյ անպատիւ արան, էդ ինչ բան ա, ես քեզանից ըսէնց խօսքեր՝ առաջինն ա, որ խում եմ: — Գուս կորի տնաքանդ, ասում եմ քեզ, ծղրտաց դժուած հալիւորը, ինչ ես զրող դառել աչքիս առաջին կաննում, խալխի արեւտէր չինելու միտք չունիս հօ. դու որ մեռնիս էլ, իմ տանիցը մի ծեղ չես կարալ դուս տանիւղու էլ մեռնիս, քու Սօսն էլ, մէկէլ մէքսէն էլ, ըստուց յետն ումուտդ կտրի իմ տանիցը. այ տղէք, վեր կացէք ըստուց զուս քցեցէք:

Արշաւիրը հէնց որ հօր բերնիցն լմացաւ դուս քցիլը, աչքերը բողբոջուց, վեր թռաւ ստված զիլի պէս, վրայ ընկաւ, էն էր սլառուտորում էր էդ գառին, մենծ աղպէրը, որ էլի քչից շատից մարդութեան նշան կար վրէն, վրայ հասաւ, էս կատաղած զիլի կռնիցը բռնեց, Վարեղինն էլ ասեց. աղպէր, դուս գնա, կաննելու վախտը չի, մենք աղջիկ չունինք մարդի տալու:

Ողորմելի Վարեղինն անպատիւ էլած՝ դարդերը դուխը տաւած՝ դուս էկաւ, ազատուեց էդ դաղանի ձեռիցն ու ճամփին միտք անելով էրթում էր: Տէր Աստուած, ասում էր ինքն իր միջին, էս ինչ բան էր՝ սրանք իմ զուխը բերին. ես արեւտէր ընչի պոի ընխի, ում եմ մի նեղութիւն տուել, չըլի թէ վարդիթերը ինձ համար բան ասած ընի, նրանք էլ կոպիտ բռնագեղնիք՝ քցած ընին ծեծի տակն ու մահուան դուռը հասցըրած՝ եւա թէ չէ էդ էլ դէն կենաց, ես հիմի ինչ ջուղար տամ Սօսին, նա որ լսի դարդամաճ կըլնի. ես էլ կարալ չեմ ընդոնց ժանգատ Էրեսն էրթալ, որ սիրտ տամ նրան. էսօր իմ օտոս կտրուեց նրանց տանիցը. էսքան վախտուան քաշած նեղութիւններս դուր անց կացաւ, համ էն խեղճ աղէն ու աղջիկը մուրազախափան էլան, համ ես էս օրն ընկայ, իմ պատիւս էս թաւուր մարդկանց միջին փչացրի. խոդն ինչ կատի, կենամ՝ կենամ, վերջը մի ետրամաղ մարդից անպատիւ ըլնիմ:

Էս խօսքերովը Վարեղինը ներս մտաւ իրանց տունը, տեսաւ անհամբեր Սօսը նստած. էլ միտք չի արուց մեր խելօք Վարեղինը. Արշաւիրի գազանութիւնը, Հեթումի կծու խօսքերը, նրանց տան անցկացած բաները, որ միան էկան, էլ կարսոց ոչ համբերիլ ու միտք անիլ, թէ էս թաւուր վատ խաբարը ուրիշին ասեն բէղաֆիլ, դժարը կըղայ, ուր մնաց էն սիրտը չուշայ դաւած տղին: — Սօս, ասեց նա, աղպէր, էլ ըստուց յետն էն աղջկանիցը ձեռներդ լուս, էլ ինձանից ումուտդ կտրի. ես էլ կարալ չեմ էն թաւուր բայրի արջերի ու գէղերի մէջը օտ կոխիլ, քիչ էր մնացել հում հում ուտեն. Աստուծ իրանց բարի տայ. արբ դու ձեռը վեր կալ, գնա փետիդ անկաջ արան, նրա ստած աղջիկն մաւ, քեզ համար նստի. նրանք իրանց աղջկանը սաղ սաղ գերեզման կըղնեն ու

քեզ չին տալ. դու գիտնու, ես խը պրծայ, քու մեղքը քու շինքը :

Հիմի դու տես, թէ Սօսը, որ հաստատ ումուտը դրել էր կտրական խօսք լսելու, էքուց Նչան զրկելու, ինչ էլաւ էս խօսքերը լսելից յետը. կուռն ու ճուռը զոդ ընկաւ, զլուխը պտխտ կլաւ, ուսնոյը ձին զսուռաւ, սառից կտրուեց մնաց. մի կէս սհաթից յետը անկարծ վեր թռաւ գիծ մողու նման, էլ ոսներն էլ չի հաղաւ, ուղեց որ դուս փախչի. իրան կորցրուց՝ դուռն էլ չի գտաւ. վաղելով դնաց հէնց զիպաւ տան պատին, որ զլխի վրա կործ էլաւ : — Այ հարայ, զոռաց Գարեգինն ու վրայ ընկաւ վերկացնելու. ընչանք մէկեկների վրայ հասնիլը Սօսը մին էլ տեղիցը վեր կացաւ, մի հէնց բռունցքը տուուց խեղճ Գարեգինին, որ թիլացաւ դետինը փռուեց. այ քեզ, Արշաւիր, ասեց զմուռած Սօսը. իմ Գարեգինն անապասիւ կանեն, ես էլ քեզ ըտէնց մէյիդ (դի) կը քցեմ. ասումա ու մասն էլ վրէն թափ տալի, թէ դու վարդիթերին սաղ սաղ գերեզմանը կը դնես ու ինձ չես տա՞ղ, դէ հիմի դու մեռի, ես կառնեմ. ասեց ու դռնիցը, որ բաց էին արել, դուս թռաւ : Ընչանք խեղճ Գարեգինն խելքի բերիլը նա աներևոյթ էլաւ, էլ խնացուեց ո՛չ, թէ ուր դնաց, ճրագ վառոցն անց էր կացել :

Աչքերը բաց արուց Գարեգինը, կողքի ցալին էլ մտիկ չի տուուց, աման, ասեց աղափորը, Վաղմնա ջան, տես էն խեղճը զըմօրը գնաց. նա իրան կորցրուց, հէնց խնացաւ, թէ ես Արշաւիրն եմ : Խեղճ Վաղմնա աղափորն անկաջ արուց, համա ուրեղ զսնէր, քիչ կայ Աշտարակ ուր ձոր, թուր ու քօլ, որ տեղ ուղեմար՝ կերթար, ճամբին բօլ, էլ ուր տեղ կը գտնէին նոր :

Լսողը կասի, թէ Սօսը խելքը կորցրած՝ էս ձին ու ցուրտ վախովն ուր կերթար : Նրիօր ման կլան՝ երեսց ոչ. վերջը, մի քանի Աբարաճիք խաբար բերին, թէ իրանց գեղիցը տեսել են Ալաղեաղի դարի դուռովը իրեք գաղաչափ ձինը ճղելով վիրե դնալիս. երկօրիցն յետն էլ Աշտարակու հորս անտղները իրանց խուբաններումն (այդիք) են տեսել զխաբաց, արխաղչանց, բորիկ, վարդիթ եր կանչելիս, Արշաւիրի հետ կոխուր ապիւս, Գարեգինիցը չորհակալութիւն անելիս ու խտտերի քօքերը ճնի տակիցը հանելիս ու ծամելիս : Մին էլ լսուում էր, թէ ձորումը չորերը հանելա ու սառցները ջարդում, զլուխը տակը կոխում, մանում ջուրը լեղանում, դուս գալի տկուր սառցների վրէն մէկնուում, սաքի թէ արեգունի ա անում ու ինքն իրան ասում. Գարեգին ջան, էս չոքովը մենք լեղանում ենք՝ հովանում, ըսկի չենք ասում, թէ մեր վարդիթերը հիմի քրտնքի միջին ջրջղըումա : Մի չարաթ ա Աշտարակու աղէքը ման են գալի Սօսին. զորթ ա, շատ էլ տեսնում են, համա ոչով սկիտ չի անում մօտ դնալ, ուամէն կշտին էր, ամէնքն էլ վախում են : Գարեգինը հօ, բան ու զործը թողած՝ ընչանք իրիկուն էն ցրտումը քարաւիների

զլիւցը դէս ու դէն ա մտիկ անում. մի ահաթ չէր կարում ցրտումը կենալ, հիւսի էս քանի օր ա, իրիկներն ա տուն գալի մէնակ :

Ախ, էս դարդերովը թողանք Գարեղինը լաց ընի, մենք էրթանք էն ջրատար Վարդիթերի հալը հարցնենք: Են խեղճը վարաի տակին, առինք, հէնց որ տիրաննդ Տիրանի խօսքերն ու հօր ջուղաւները լուսեց, զլուխը անաքարին դէմ արուց ու տամայ վէր բերուց. հէնց էդ էլաւ նրա ցաւը, տեղով բարձով վէր ընկաւ. մի քանի օր անիրաւ հէրն ու մէրը մտիկ չէին տալի, հէնց խմանում էին, թէ դասաի (դիտութեամբ) ա անում. վերջը որ տեսան, թէ աղջիկը օրէց օր ձեռից դնում ա, նոր հասկացան. նոր են սիրտ տալի, թէ լաւայի քեզ կըտանք Սօփն, Տիրանի խօսքերին աւատալ չենք. հառնա ճրտեղ, բանը բանիցն անց էր կացել, տամլին էլ ինչը կարայ ճար ընի, Ղուքանը դայ, կարալ չի վերիկ: Խեղճ երեխէն օրէց օր հալուում էր ու նուազում. վախտ վախտ էլ դիւն էր տալի (զլիւցը դուս տալ) սայլիւ բայիւ անում ու իրան իրան Սօփ ու Գարեղնի հետ խօսում, թէ խի չէք գալի ինձ տանում, հարսանքիս չորերը կարել, լաժինքը չինել, ամէն թատարէքն էլ տեսել ենք, էկէք տարէք էլի:

Նրկու չարաթ էր Վարդիթերը վէր ընկած էր. յետի բարեկենդանի չորեքշաբթի օրն էր, որ Փափակը տուն մտաւ, տեսաւ տանը մարդ չկայ, հարսները բանին, մէրն էլ Վարդիթերի անդաշորի կշտին զլուխը վէր էր դրել նժժուկ, քունը տարել: Խեղճ տղի սիրտը պատռուում էր, որ տեսնում էր իր վարժապետը ընէնց դարդերի միջի. խալխի համար բարեկենդան, քէֆ, ուրախութիւն, իր խալֆի համար սուգ ու չիւսն. իր քիրն էլ ընէնց երեսի վրա ընկած. — Վարդիթեր ջան, ուտուի՞ր սոսեց Փափակը, տխար ընչիցդ ես հիւանդ: Աղջիկն աչքերը քցեց աղաքօր երեսին ու լաց էլաւ. Փափակն ջան, տոսեց նա, իմ ցաւերս թող դէն կենայ, մի տան անանձ Սօփն ի՞նչ ա անում, ի՞նչ խաբար ունիս, Սօփ քէֆն ինչպէս ա, բա ըսկի ինձ միտը չի բերում, բա Գարեղինը գալ չի սրտի ինձ տեսութիւն. դրանք խի թէղով ըտէնց քտրափրտ դառան: Փափակն ինչքան կարգացող էլ ընէր, երեխայ էր. ոչ տարաւ ոչ բերուց, թէ ուր ա Սօփնա էս երկու չարաթ ա գժուած, արխաղչանց, բորիկ ոտով, զլխաւաց սարերն ա ընկել, չօլ է չօլ ման գալի. նա քեղանից բէթար (տակի վատ) ա. դու լաւ ա, տեղիդ տակին քեզ համար դիւջ թէք ընկած ես, նրանից ըսկի ումուտ չկայ. ասում են, դիւքանոց ու աղուէաների հետ ա կոխ տալի, էքուց էլօր դէլը կըճղի ես ցրտատար կըլնի, կըմուռնի չօլերումը, զլքանոց փայ կըլնի: Գարեղինն էլ էդ երկուսիդ դարդը ջանը տուած՝ ոչ բերանը իղու ա դալի որ խօսայ, ոչ դեղի մէջ ա դուս գալի. ընչանք իրիկուն քարափների զլխին, բանձր կորների ծէրին զբժուածի պէս դէս ու դէն ա մտիկ տալի, թէ ի՞նչ ա, Սօփն տեսնի, խեղճ խալֆիս ձեղանից չտա ա էրուում:

Միսն հալչում ա, լիզուս կապ ա ընկնում, հրը որ ուզում եմ ասիլ, թէ կը-
բակուած Վարդիթերն քնչ էլ աւ. անի, էլ խծասց ոչ, մի կամաց Ասարծուն
վառք տուուց, մի քիչ վախտ աչքերը երկինքը բանձրացրուց, աղօթք
արուց ու յետ դառաւ աղագորը. — Փափակ ջան, ասեց, իմ հաւատարիմ, սըր-
տացաւ աղալէր, իմ աչքի լիս փափակ, զլխովդ սրտիս դամ, լիք քու ան-
բաղտ քուեր վերջի խօսքերը, ինչ որ ասեմ, անկաջ արն. դու ես էլի իմ
մխիթարանքը, ինձ ուրախացնողը, էս յետի անդամն էլ խօսքիս լիք.
բնր քու դիւթ (թանաքաման) դալամը, կշտիս նստի, ինչ որ ասեմ, դրի.
խեղճ եմ, աղալէր ջան, թող իմ մտքինս հետս չի տանեմ, էդ էլ ա ջանիս
դարդ չի մնայ : Փափակը տեսաւ որ քիւրը շատ ա աղանչաք անում,
առաւ թուղթն ու դրեց Վարդիթերի էս խօսքերը :

Էս երկու տարի ա՝ ես Սօսի սիրովը մաշուում եմ, նա էլ իմ համար
էրուում խորովում ա : մեր դիրն ըսէնց էր, դրուած, որ մենք սրտի մեր
սրտի փափաքը էս աշխարհքումը չի առնենք. հիմի թէ չար մարդի ձե-
ռով էր, թէ իմ աղալէր Արշաւրի արածն էր՝ էս բանը քանդուեց. Աստ-
ուած էլ կամեցել չէր, որ երկուսս մին միկց յետն էս աշխարհքումս
նեղութիւն քաշենք. էսօր երկնքի դռները բացուել են, ինձ ու Սօսիս
համեցէք են անում. մենք էրթում ենք ընտեղ իրար տեսնելու, (կա-
տարեակ մարդարէութիւն) . թող ոչ ուղ դարդ չի անի, թէ ինքն էլաւ մեր
մահի պատճառը : Աստուածանից խնդրում եմ իմ անարժան բերնո-
վըս, որ ամէնքի մեղքն էլ ների. ամէնքդ էլ մնաք բարին : իմ
երախտաւոր հէր, մնաս բարին. ինչ որ քեզ նեղութիւն տուել եմ կամ ես
կամ ուրիշները ինձ համա՞ր կըքաշխես. իմ մէր, իմ աղալէրդինք, ձեր
Վարդիթերի համար դարդ չի անէք, մի վախէք, ես մաւրաղախափան
չեմ ըլում. թէ մէնակ ես դնայի, էն վախալը դարդ անէիք, համա Աստ-
ուած մեզ ողորմել ա, ինձ էլ, Սօսիս էլ իրար հետ ա տանում, ես ուրախ
ուրախ գնում եմ : Պատուելի Գարեղին աղալէր, ես մի անարժան աղ-
ջիկ եմ, թող արժանաւորների աղօթքը քու վրայ ընի, ես քեզ պար-
տական եմ, դու ինձ համար շատ նեղութիւններ ես քաշել, շատ անար-
գանքներ ես տուցել, դարդ մի անիլ, դու քու արածն արիւր, Աստուած
աշխատանքդ չի կորցրուց, վատ չի անց կացաւ. էստեղի կեանքը օրա-
կան էր, մենք գնում ենք, յաւիտենականը վայելենք. երկուսս մի տեղ
ենք էրթում. քեզանից էս եմ խնդրում, որ ընչանք մահդ մխող ունենաս
սէրին մատող էլած Սօսին ու Վարդիթերին. աշխարհքին չհանց տաս,
որ ջահէլ ջիւան սիրահարութիւնի բոցի մէջն ըմկնողը շուտ կըհալուի.
սէրը մի թէ՛ կրակ ա, մօտ էկողին կէրի. մնաս բարին իմ հաւատարիմ
ու բարեբար Գարեղին, Աստծու աչքը քեզ վրայ քաղցր ընի :

Մէնակ մի խնդիրը ունիմ ձեզանից իմ հէքն ու մէր, լսեցէք ձեր մի-
նուծար աղջկայ խնդիրը, գնացէք ներողութիւն խնդրեցէք էն Ասարծու
զառը, էն սրտացաւ Գարեղինիցը. նրա սիրտը ցաւացրել էք, բարեկամացէք

Սօսիս մօր ու աղօթօրտանց հետ. միտք արէք իրար հետ, մեր երկուսին իրար կշտի թաղեցէք. լսեցէք, ոտներդ համբրեմ, լսեցէք ձեր բէրաղդ աղջկայ վերջին աղանչաքը, որ ես էլ բաղդաւոր ըլիմ էն աշխարհքումը, դուք էլ ըստեղ»:

Փափակը գիրը գրեց, կարգաց լաց ընկելով, քուեր երեսը համբրեց, նա էլ նրա թշերը պաչեց, առաւ թուղթը, դրուց ծոցն ու մօրը վեր կացնիլ տուուց: — Նանի ջան, ասեց նա. քու աղջկանիցդ մնաս բարով. էս աշխարհքումն էլ ինձ հրաման չկայ կենալու, իմ Քրիստոսն ինձ կանչում ա, որ դնանք իր կշտին Սօսիս հետ ըստեղ մեր մաւրաղին հասնինք. էս աշխարհքիս փուչ սէրի տեղակիրա սուրբ սէրին ա մեզ արժանացնում. ես քեզ մեղաւոր չեմ ասում նանի ջան, էս բանումը ես ոչովի մեղքի տակ չեմ քցում, թող ոչով դարդ չանի. Աստուած ըսէնց էր կամեցել, Աստուած ամէնքի մեղքին էլ թողութիւն տայ: Կանչիլ տուր տէրտէրին, նանի ջան, թող դայ ինձ սրբութիւն տայ. դորթ ա, մի ամիս չկայ, որ Սօսիս հետ Զբօրհնէքին ժամումը սրբութիւն առանք, համա սրբութիւնն ա մեր ամէն դարդիւր սրբողը, մեր մեղքերը ջնջողը, թող դայ տէրտէրը, ծառայեմ նրա աջին: — Աղջի գծուեցիր դու, ի՞նչ ես էլել, փառք Աստծու լաւ ես, վախիլ մի բալնայ ջան, ասեց պառաւը. դու սաղացի, ես քեզ Սօսին կըտամ, սիրտդ ուրախ պահի: — Էլի ուրախ եմ, փառք Աստծու, ասեց վարդիթերը, մէնակ հօ ես չեմ, որ տխուր ըլիմ, իմ Սօսն էլ ա գալի հետս, երկնքի դռները էսօր երկուսիս համար էլ բացուել են:

Վարդիթերն էնքան աղանչաք արուց, որ մէրը դրկեց մարդին ու տղէքանցը կանչիլ տուուց գեղամիջից, տէրտէրին էլ բերին, խոտտովանայրուց, արժանի արաւ Քրիստոսի կենդանութիւն տուող Մարմինն և Արիւնին ու էս կենդանի նահատակը, էս պարկեշտութիւնի հայլին, էս ջահէլ ջիւսն աղջիկը, էս կոկիւմ վարդը դեռ Մայիսի լաւ օրերը չի տեսած՝ ամէնքին էլ վերջին բարովը տալուց յետոյ՝ Սօսի սիրոյ արևովը խաշուեց, թոռոմեց ու իր արդար հոգին Աստըծուն աւանդեց:

Սուգ ու չիւանը տունն ընկաւ, բարեկամները լցուեցին, գոռոռոցն աշխարհքը բռնեց, ամէնն էլ իրանց են իմանում մահի պատճառը, համա էլ նոր ռօր անդ, բաց թողածը գնաց: Երբ որ չորերը հանեցին, հանդուցեալի ծոցին գտան երկու թուղթ. մին փափակի գրածը, մին էլ կապոցը. առաջ կտակը կարդացին ու գլխներին տուին, յետոյ կապոցը բաց արին. նրա միջին էլ էս էր գրած. «էս թլխամի զօրութիւնովը զըլուի եկած բանը քանդուի, Հեթումն իր օղլուչադովը իր խօսքերիցը ետ դառնայ, Գարեգինն ա՛նպախւ ընի, Վարդիթերը դարգակալի, դուստկալի, տամբայ վեր բերի, սաղացելը նրանց սէրը հովաքիւն. մի քանի էլ անհատկանալի նշաններ էր դրած»:

Տէր Առտում, ինչ որ Հեթումենք անումն, դու հեռու տանես. ընկել են քն խեղճ աղջկայ հաշի (դադադ) վրա ու քիչ ա մնում, թէ իրանք էլ մեռնին. Վարդիթեր ջան, մենք քեզ պարտական մնացինք, դուռն են, մեզ ներք, մենք սեւերես ենք քու տաղին : Արշաիրը հօ, գլխին էնքան տուռ, քիչ մնաց իր էլած խելքն էլ թռցնի. այ քիր ջան, ա-տումա, յաւուր դատաստանին քու առաջին սեւերես պոխ մնամ : Ամէնքն էլ լաց են ընում, մէնակ փափակը սիրտը հանդարտ՝ խղճմտանքն խ-տակ լաց ա ընում իր քուեր մեռնելու համար : Փառաւորի աչքաւորը, դրանց սիրտը հանդարտացնելու համար մի երեխայ զրկեց Գարեգինն կանչելու, որ բարիչն, բաւքի մի քիչ դնջանան :

Վարդիթերի հիւանդութիւնը Գարեգինն խնայել էր, մի ցաւն էրկու էր դառել. խեղճը օրի դարդը քաշի. թէ որ մի քիչ անհասկացող ընէր, հի-մի դարդամահ էլած կընէր : Ոնց որ ասինք, թէ բանձր տեղերումը կաննած մտիկ էր տալի Սօսի համար, էսօր էլ ձորաբաշին կաննած էր, որ Սօսը զուխը քաշ քցած, անխօս էկաւ իրա կուշտը. Վազնց Գարեգինը, կուռը բռնեց, խրատեց, աղպէր ջան, ասեց, ընչի կս ըսէնց անում, էր-թանք տուն, հրէ նրանք էլ կամք են տուել, որ իրիկունս նշան դնենք : Ըսէնց խօսաղով առաւ դնաց տուն. չէր գիտում խեղճը, թէ Աստուած ա նրան զրկել. տանը նստել էր խելք ու քեամաղ էր դնում գլխին. հա էլ ըսկի բան չէր տեսնում, մէնակ գլխով էր անում. մին էլ էս խօսքումն էին, որ մի երեխայ նեքոս մօտ ու Գարեգինն ասեց, թէ Վարդիթերը մե-ռել ա, տէրտէրը Հեթումենց տանը քեզ ուզում էր :

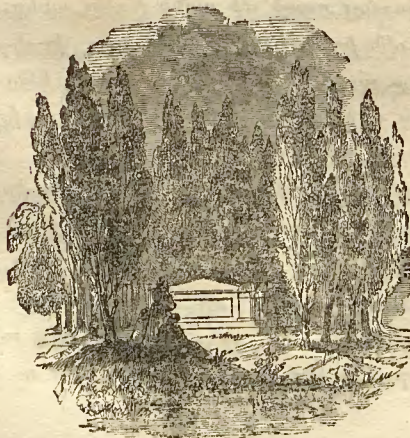
Թողէք ինձ ըստեղ մի քիչ կանգ առնեմ. աչքերիս արտատունքը չեն թողում առաջ էրթամ, ձեռներս դողում ա, գլուխս պտտում ա, խելքս թաշում ա, երբ որ ուզում եմ ասիլ, թէ իմ աղիւղ աղպէրը, իմ սիրով կը-րակուած, չօլէ չօլ ընկած Սօսը, որ սոված ծաբաւ էս երկու չաբաթ անց էր կացրել ձեւերի ու քառանկերի միջին, ոչ երեսի ուսնոյն էր թռել, ոչ մի վնաս էր պատահել, հիմի հէնց որ լսեց իր սրտի սիրեկանի մահը, մի խոր հոգեց քաշեց, միջքի վրա յիտ դնաց՝ գլուխն իր աղիւղ սըր-տակից Գարեգինի կռանը դրած՝ մի քանի խօսք ասեց, խնդրեց նրանից, որ աշխատի երկուսին իրար կշտի թաղիլ տայ, իր մօրը միջիթաբի, իր աղպօրտանցը մնաք բարին ասի, ինքն էլ ուրախ կենայ. յետոյ աչքերը վիրն բանձրացրուց, աղօթք արուց Ասած ուն ու դնաց իր փափաքն առնի հողով իր սիրեկանիցը երկնքում :

Սօսին ու Վարդիթերին երկուսի խնդրքովն ու իրանց խղճմտանքը մի քիչ հանդարտացնելու համար իրար կշտի թաղեցին. Գարեգինն եր-կուսի վրա մի քար քցել տուռ ու վրէն զրկեց էս խօսքէրը :

Սհան սիրոյ պտուղներ,
Մի ապահ մարդի դոհեր.

Ո՛վ ըստեղից անց կենաց,
Յիշի Սօսն ու Վարդիթեր :

Ինչն էլ ասեց էս ողորդ, որ ընչանք իր մասը բերելիցը չէր կտրում
 Գթն, տէր Աստուած, այս ինչ խիստ ցաւ է,
 Այս ինչ վշտալի դառն համբաւ է,
 Սօս ու վարդիթ եր հողն եմ դրել,
 Աշխարհս ինձ համար կացարան չինել,
 Ախ երկինք երկիր, դուք ինձ նայեցէք,
 Ինձ կարեկցելով՝ խղճիս խղճացէք.
 Տարաբաղդ եմ ես ամէն մարդից շատ,
 Ո՞ր գնամ արդեօք, որ լինիմ հանդարտ.
 Բոպէ չի լինիլ, ան որ իմ սիրտս,
 Զիչէ սիրելիքս, կտրատէ լերդս.
 Նոցա սուրբ շիրիմն արտասուօք թացել,
 Եւ տապանադիրն ձեռօքս եմ փորել:
 Եւ այս գերեզման, տխուր գերեզման,
 Այս իմ սիրելեաց մի հասիկ դամբան.
 Այս տեղ կըզանեմ ես անդորրութիւն,
 Աշխարհումս՝ այս ինձ մխիթարութիւն:
 Գեղեցիկ այս դաշտ, կանանչ այգիներ,
 Այս ձորեր թփեր, լեռ ու քարալիներ,
 Երբեմն Սոսի հրճուանաց տեղեր,
 Այժմ կոծարան խղճիս են եղել:
 Իսկ այն Տիրանը՝ ազա՛հ Տիրանը
 Կտորեց սիրելեացս կենաց գերանը.
 Քսան արծաթի երկու սիրելիանն
 Զո՛հ տուոց հողին անխիղճ բարեկամն:
 Նահապանքը զոյգ, ձեր հողին մեռնիմ,
 Զեր սուրբ յիշատակն ես միտս ունիմ.
 Դուք ձեր փափաքն երկնքումն առաք,
 Գարեգինն էլ ձեզ մօտ կըստանայ նոր կեանք:

ՊԵՐՃ

ՊՌՕՇԵԱՆՅ.

ՆԿԱՏԱՐՈՒՆՔ

Ս. ՆԱԶԱՐԵԱՆՅԻ ՄԻ ԱՄԵՆԱՄԵԾ ԽՆԴՐԻ ՊԱՏՃԱՌԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԱԾ

ԱՄԵՆԱԹՈՅԼ ՀԱՏՈՒԱԾԻ ՎՐԱՅ (*)

Տակաւին գրիչ ձեռք չառած՝ հաւաքվում են մեր մաքի տեսարանում այն բաղմաթիւ կուսակցութեամբ և կողմնադաշնութեամբ դրուած և հրատարակուած յօդուածներն, այն երկպառակաիչ և թշնամական կըրիւք տրտաբերած հայհոյութիւններն, այն եւեթեայ անուշով վարսուցութեամբ անկերջ ու անվախճան վիճաբանութիւնքն, որոնցով տարաբաղդաբար վարակուած են ոչ թէ միայն մի քանի ամսական կամ շաբաթական գրաւոր աշխատութիւններ, այլ և ոմանց ընթերցասիրաց հոգիներն և մտքերն : Ուստի և սարսափում ենք գրիչ ձեռք առնուլ մի ամենակարեւոր նկատմունք՝ առնել վախճանալով՝ որ առանց բանի էութիւնը խմանալու, առանց անաչառութեամբ դատելու՝ դնեն և մեզ ի թիւս այս կամ այն կուսակիցների և մի թշնամական գործ համարեն մեր արածն, քան թէ առանց կուսակցութեան հրատարակած մի նկատմունք : Սակայն ինչ պէտք է առնել, ինչ տեղ մարդուս խիղճն հանդիստ է և սիրտն անդորր, ինչ տեղ կարևորութիւն կայ հատարակայ օգտի համար ձայն բարձրացնելու, այնտեղ մի անձն նդովք եւ պէտք է յանձն առնի, թող թէ ծուռ կարծիքներից վախճանայ և չկամենայ իրան եղբայրների տկարութեանը նպատակ և ըստ կարողութեան աշխատիլ տեղիք չտալու դաշխակողութեան շատ պարզամիտների մէջ :

Մենք առ հասարակ ամէն Հայ ճանաչելով մեզ եղբայր, ամէն Հայերի բաղդաւորութեան վրայ ուրախանալով և դժբաղդութեան վրայ տրտմելով և հետևապէս ցանկութիւն և փափաք ունենալով, որ ամէն Հայի տեսնենք ուղիղ և անսպաշար ճանապարհի վրայ իրան ազգայնութեան աստարիղումն՝ կաշխատենք ըստ չափու մեր կարողութեան առնել մեր նկատմունքը անխարդախ և ոչ թէ կուսակցական հօգուով և յուսանք, թէ ամէն բարեխիղճ մարդ այնպէս դատի մեզ, ինչպէս մեր զգացմունքն է : Մեր նկատմունքն կլինի Պ. Նազարեանցի նորերումն հրատարակած յօդուածի վրայ. նախ՝ նրա գրութեան զխաւոր բովանդակութեան քաղուածքը և ապա մեր և բաղմաց մէջ վարվեալ կարծիքներն նոյն յօդուածի պատճառաւ :

Պ. Նազարեանցն Գերմանական օրագրից թարգմանելով Մենդելսոնի, Լեյնից և Լաւաուեր կրօնալէճների մասնաւոր բանախօսութիւնքը և հը-

(*) Տես Հիւսիսատալայ օրագրի 1860 թուականի 10 ամսատետր, 306 էրեսից—313 :

րատարակելով Հիւսիսային Օրացրի 10 համարումը, չարայարում է ապա և մի «Յաւելում» Հայերիս կրօնական կեանքի վրայ : Այս յաւելումի գլխաւոր բովանդակութիւնն է նախ՝ Գերմանական օրացրից քաղած Աստուածանի քրիստոնեաների կրած հալածանաց լուրն և Կ. Պօլսում պատահած մեր Հայ հայրենակիցների անցքն մի Հայ Պրոտեստանդ հանդուցեալի թաղման պատճառաւ : Նրկրորդ՝ խորհրդածութիւն և հարցախուզութիւն Պ. Նաղարեանցի իրան կողմանից այս անցքի վրայ, իբրեւ հալածասէր հոգւոյ արարմունքի վրայ : Նրրորդ՝ մի անտարբեր հայեցումաւ քրիստոնեական վրայ և մի բեֆորմայի խորհրդատուութիւն կամ որ նոյն է երեք խօսքով բացատրել. — Հալածանքներն, Կրօնափոխութիւն և Բեֆորմ :

Այսպիսի մի բովանդակութիւն ունեցող յօդուած, իբրեւ Հայերիս ներկայ կենացը վերաբերող խորհրդածութիւն, առարկայ է դարձած զանազան բանախօսութեանց և մեկնութեանց և ոմանց համար նաեւ զայն թակղութեանց, որոց պատճառն ոչ թէ արդոյ հեղինակի չարակամութիւնն է կամ անհայասէր հողին, քան լիցի, այլ նրա այլատարալ կարծիքն Հայի աղբայնութեան մասին և նրա անուղիղ բաղդատութիւնն Հայկական կեանքի մի օտար ազգի կենաց հեա, որոց ստուգութիւնը ամէն բանասէր և բանիմաց Հայ կարող է նշմարել նրա յաւելումական յօդուածումը. բայց և մենք մեր դրաւոր նկատմունքն աւելորդ չենք համարում այս մասին. նախ՝ ապացուցանելով թէ Հայերը հալածասէր չեն և ապա թէ կրօնափոխութիւն և բեֆորմ մեջ վտանգաւոր են :

Պ. Նաղարեանցը Կ. Պօլսի վիչեալ անցքը հրատարակող Գերմանական օրացրի կարծեանցն նայելով՝ նոյն սեղի մեր հայրենակիցների արարմունքն Պրոտեստանդ հանդուցեալի թաղման մասին համարում է հալածանքներն, բայց հալածաւորութիւնն ոչ թէ Հայաստանեայց Սկիզբու կողմից, որոց վեհանձն թողտուութիւնը և ներողամտութիւնը խոստովանում է նա, այլ Խաչատուրեանցի կողմից : Սակայն յայտնադէս երեւում է, որ շատ անձանք չեն Պ. Նաղարեանցին իրաց եղելութիւններն : Եթէ վարդար նա միայն Գերմանական օրացիրն, այլ կարդար և Մատիւ Լրագիրն կամ Կռունկ Հայոց աշխարհին Օրացիրն, որ Մատիւց քաղելով՝ հրատարակել է անցքի հանդամանքն, հարցաւորէր այնտեղ Անգղիական զեսպանի և Հայոց Պատրիարքի նամակադրութիւնքն այս մասին և կամ կարդար Միաձայն օրացիրն, անկասկած կտեսնէր, որ իրողութիւնը առաւել աղղային է քան թէ կրօնական, և համոզուած մնալով որ ինչպէս եկեղեցին է ներառւալ, նոյնպէս և իրան զաւակունքը, և պարզ տեսնելով թէ այլք են մեզ հալածել նոյն զիպումումն քան թէ մենք այլոց, խաժամութ և հալածասէր չէր անուանիլ ժողովրդեան այն մասին, որ իրան անշաղախ հասկացողութեամբ և ջերմեւանքն զղայմունքներով շատ լաւ է խմանում իրան Սկիզբիցն և աղ-

ցանցութեան իրաւունքն պաշտպանել քան թէ մեզ զբաղէաներիս նը-
 ման բանադատող արամարանողներն և ջախջախ զրիչներով հսկողներն :
 Ո՛վ է հակառակում, զբաղէաներն ևս իրանց կատարելու պաշտօնն ու-
 նին ազգային հանդիսի մէջ, բայց միթէ բազմազարեան Հայ Քրիստո-
 նեայի պատմադրական կեանքն յայտնի չէ Պ. Նազարեանցին, որ նրա
 խաթամութ կարծած ամբողջն այնպիսի դարերում, այնպիսի ղխլուած-
 ներում, այնպիսի հալածանաց և խորամանկ քաղաքականութեանց ժա-
 մանակ ցոյց է տուել իրան շնորհքն, իրան քրիստոնէական արիւթիւնն
 և միաբանական նահատակութիւնն ազգայնութեան համար, որ ինձ ու
 Պ. Նազարեանցի նման խոր վարդապետողներն զայլութից ջախջա-
 խելով իրանց զրիչներն, ձեռք են առել բազմութեան հետ կրօնական
 հանդիսում այն փրկարար խաչն, որ իմաստունների և գիտունների հա-
 մար ծածկուած էր և սղաներին ու ուսմիկներին յայանուեցաւ : Միթէ
 չէ իմանում Պ. Նազարեանցն, որ հէնց այսօրուան օրս խկ, Աստուած
 մի արասցէ, եթէ մի հալածմունք զարթնի օտարների կողմից կամ հա-
 ւատափութեան խնդիր Հայերիւ մասին, էլի կուրծքն դէմ պէտք է
 դնի այն բազմութիւնն կամ ամբողջն, որին խաթամութ և հալածասէր է
 ասում նա : Ո՞ւմ է հալածել խեղճ Հայ բազմութիւնը մինչև ցայսօր
 կրօնական բաների մասին. որ քրիստոնէի համար է որոգայթներ լարել
 նա, ինչպէս լարում են ուրիշներն. որ մէկին չէ ցոյց տուել իրան հիւրա-
 սէր և մարդասէր դոկանքը, և ընդ հակառակը քանի հալածանքներ և
 տառապանքներ, քանի յափշտակութիւններ և զրկողութիւններ չէ քա-
 չել օտարներից և քանի նոյովքներ և բարուրանքներ լռութեամբ չէ
 տարել Պ. Նազարեանցի անհալածասէր կարծած քրիստոնեաներից և
 քանիսն էլ այժմ պատրաստ չէ սանկու իրան քրիստոնէական ներո-
 ղամոտութեամբ : Նթէ Պ. Նազարեանցի չափ ընդունադիտութեանց և ար-
 ուեստից հմուտ չինք, եթէ նրա չափ տեղեակ չինք համաշխարհական
 իրողութեանց ընթացքին, գոնեա՞ Հայի պատմական կեանքին փոքր ինչ
 ծանօթ ենք և թողնելով անցեալն՝ նրա ներկայ կեանքն բազմահայ
 Թիֆլիսումն ամէն օր մեզ առաջին է : Որպէս վերին կարգի մարդիկ,
 նոյնպէս և ստորին խաթամութ կարծուած ամբողջն իրանց հողեկան և
 մարմնական յարաբերութեամբ, իրանց վատ կամ լաւ կատարելութեամբ,
 իրանց չահաւէտ կամ անշահ դործունէութեամբ, իրանց միաբան կամ
 անմիաբան դործակցութեամբ հանապաղ մի քաջքի առաջն են և մենք
 միութիւն, համաձայնութիւն, առաքինական դործակցութիւն, անլիներ
 ազգայնութիւն առաւել ստորին կարգի մէջ ենք տեսնում քանթէ վի-
 րին : Պ. Նազարեանցը սակաւ ժամանակ պէտք է հիւսիսային ցուրտ
 բևեռիցն մօտենար այս ջերմ կողմերին, որ տեսնէր, թէ ինչ ջերմ ա-
 րիւն է վաղում ստորին բազմութեան երակներումն. տեսնէր՝ թէ ինչպէս
 ջերմուանդ է նա իւրան մայրենի Յիւդեցւոյն. տեսնէր, թէ Հայ արհա-

տաւորներն (համքարներն) ինչպէս դաս դաս և խումիր խումիր ուրախ
 ու զուարթ թէ քաղաքիս մէջ և թէ արտաքոյ ուխտատեղերում բարձ-
 րացնում են իրանց քրիստոնէական տաճարների որմունքներն և զըմ-
 բէթներն աղիւսների (քարվիչների) և քարերի հետ խաղալով ու խաչ-
 տալով, հողի ու կրի հետ իրանց քրտինքն չաղախելով և իրանց նուի-
 բական դործունէութիւնն արթուն պահպանելով, տեսնէր, թէ ինչպէս
 անհալածաւէր է նա և առ հասարակ ներողամիտ առանց իրիք խորա-
 նաց ուխտ դնալով օտարադաւան և օտարածէո քրիստոնէից ուխտա-
 տեղիքն և նրանց ընդունելով իրան մէջ, տեսնէր, թէ ինչպէս ազատ է
 նրա խիղճն և միտքն պատարար ընթանալով իրան քրիստոնէութեան
 մէջ, անկառնած պարզութեամբ ընդունելով իրան հաւատալիքներն և
 դիւրաշարժ զգացմունք ունենալով: Եթէ այս ամէնը տեսնէր և աչքի
 առաջն ունենար Պ. Նաղարեանցն, այնուհետեւ կարծեմ, թէ այն հա-
 յեցուածքով չէր նայիլ հասարակ կարգի բազմութեան վրայ, որպիսի
 հայեցուածքով որ նայում է այժմ: Այսքանս պէտք է խմանայ Պ. Նա-
 զարեանցը, որ քրիստոնէութիւնը զիտութիւն չէ, որ պատկանի այս կամ
 այն կարգի մարդկանց, քրիստոնէութիւնը զգացմունք է, հողի է, որ շատ
 անդամ առաւել զօրեղ է ռամկի մէջ քան թէ զխոնակների: Մի քրիս-
 տոնէական խօսք կամ մի հասարակ քարոզ չատ անդամ ուսմկի աչ-
 քերիցն արտասունք է հոսեցնում, բայց զխոնականը բոլոր է անտար-
 բերութեամբ: Պէտք է խմանայ Պ. Նաղարեանցը, որ ինչպէս հասարակ
 բազմութիւնն իրան քրտինքն չաղախում է իրան Եկեղեցւոյ շինութեան
 պատեհումն, ինչպէս նա իրան արտասունքն ցողում է նրա յատակու-
 մը, սոյնպէս և միշտ պատրաստի է իրան արիւնն հեղուլ նրա սեղանի
 տուաջ, նահատակուելով նրա սրաշտպանութեան համար: Պէտք է խմա-
 նայ, որ կան շատ իրողութիւններ ազդայնութեան կործանումն սպառ-
 նող, որն որ մենք խմանում ենք և պատուից ու պաշտօնից վախենալով
 անձնասրաշտ և անձնատէր ենք դառնում՝ փտնեցն յայտնապէս չքարո-
 զելով և ստրկացնում մեր միտքն և զգացմունքն մեր անձնասրաշտու-
 թեան համար, բայց եթէ հասարակ ժողովրդին յայտնի լինէին նոյն ի-
 ըողութիւնքն, վաղուց արդէն իրան լանջը գէմ կանէր իրան մոտց և
 խղճի աղատութեան պահպանելու համար, ինչպէս մի ամենափոքր ի-
 ըողութեան պատճառաւ յոյց տուեց նա իրան արթուն հողին Օսմա-
 նեան զինուորների տուաջ, «Հայկազունք» զօգնելով և իրան իրաւունքն
 սրաշտպանելով: Մեր յոյսն այսչափ մեծ է հասարակ բազմութեան վը-
 րայ, վստիստից և շատ ցատում ենք, որ Պ. Նաղարեանցը փոխանակ
 նրանց տկարութեանն զօրալիւն դառնալու, փոխանակ հայրաբար նը-
 րանց խրախուսելու, լուսաւորելու և զգուշութիւն իրան ամէն զրուածների
 մէջ առ հասարակ, խօթմոթ, հալածակ, խառնալաչ, Եկեղեցւոյ և անոթաւոր է
 անուանում և ինքն անհալածաւորութիւն և մասց ու խղճի աղա-

տուրիւն քարոզելով՝ միևնոյն ժամանակն հակառակ իրան քարոզու-
թեանն հալածանայ քարերով աքսորում է, կամենում է բռնանալ ա-
մենքի մտքի վրայ և պէտք է դայրանայ, որ իրան գրուածներն դատո-
ղութեան և քննութեան տակ են ձգում, ինչպէս մենք ուրախանում ենք, որ բժշկա-
կան դեղահատի նման չէ կուլ տալի ժողովուրդն ամէն գրուածն, այլ
սկսում է դատել, համեմատել, թէպէտ և մի շատ երեկի դիտնականի
գրուածք լինի : Պէտք է ուրախանայ Պ. Նազարեանցը, որ Կ. Պօլսի
պէս մի տեղում, Օսմանեան Պետութեան տակ, ամէն սառնապանք ու
գերութիւն կրելով՝ հողով դեռ կենդանի է աղչն և զգում է ազատա-
սիրութեան և հայրենի իրաւանց պաշտպանութեան քաղցրութիւնը և
պէտք է Եւրոպական լուսաւորեալ պետութեանց հալածասիրութիւնից
դանդաթի Պ. Նազարեանցը, որ սյուրիի նեղակիր և կարեկցութեան
արժանի ժողովրդի ազատասիրական ձգտմունքին ընդդիմանում են և
կենդանեաց հայրենիքը վաղուց արդէն ձուլից խլելով՝ կամենում են մե-
ռելից հայրենիքն՝—նրանց մասնաւոր ամենանձով գերեզմանատուններն
ևս խլել, որ օտարութեան և պանդխտութեան մէջ փոխարէն են ստա-
ցել իրանց լայնածաւալ հայրենեակն : Թէպէտ քաջ լինում են նոյն լու-
սաւորեալ գետններն, որ հանդուցեալն մի այլ գերեզմանատան մէջ
ևս թաղելով ոչինչ արժանաւորութիւն կամ պակասութիւն չէ աւելա-
նում նրան, բայց չէ, այսպէս չեն մտածում նրանք, այլ որովհետեւ Հայ
ժողովուրդը խեղճ է, տառապեալ է, պէտք է շրջապատեն նրան բազմո-
թիւ զինուորներով և խեղդեն նրա իրաւունքը և ազատասիրութիւնը :
Պ. Նազարեանցը փոխանակ այնպիսի հզօր և ազատութեան պաշա-
պան սպանից վեհաձայնութիւն, ներողամտութիւն և թշուրտութիւն պա-
հանջելու, Հայերիցն է պահանջում նախատական խօսքերով, որ իրա-
ւունք չունի բնաւ, որովհետեւ Հայն երբէք հալածասէր և աններողա-
միտ չէ եղել և նոյն խի Կ. Պօլսի անցքի մէջ պարզ երևում է, թէ որ
կողմն է մոլեռանդ և հալածասէր, որ մի հանդուցեալի պատճառաւ բո-
լոր աղբին կամեցել են հալածել :

Պ. Նազարեանցը կրօնափոխութեան մասին արած խորհրդածու-
թեան մէջ այսպէս է ասում. «Մեր Լուսաւորչական քրիստոնեան դառ-
նալով Պրոտեստանդեան քրիստոնեայ, այնու ամենայնիւ մնում է մեր
եղբայր, թէ աղգարար և թէ քրիստոնէարար . աղգարար, ըստորում
Հայկական արիւնը երակների մէջ չէ փոխուում դառնալով այլ եկեղե-
ցու անդամ . քրիստոնէարար, ըստորում Քրիստոսն պատկանում է և
Պրոտեստանդին և Հային, որչափ ևս տարբեր լինեն նոցա աստուած-
պաշտութեան արտաքին կարգերը, որչափ ևս գանուէին առանձնու-
թիւնք երկրորդական հաւատալիքի մէջ, աղգային կամ եկամուտ ստի-
րութիւնք» և այլն : Եւ միւս տեղումն թէ. «Աղգ ու Կրօնն ջոկ ջոկ իւրն-

ղիւրներ են. այլ է ուղղութեան հանդէսն և այլ է կրօնի հանդէսն» :

Մեզ շատ դարմայնում է Պ. Նաղարեանցի այս յառաջ բերած վրձնական խօսքերն և որչափ մտածում ենք , այնչափ անհնար է լինում մեզ համոզուելու , որ հիմնաւոր վաստերի վրայ հաստատուած բան լինի նրա ասածը Հայերի համար : « Լուսաւորչական քրիստոնեան , ասում է նա , դառնալով Պրոտեստանդեան քրիստոնեայ , մեր եղբայր է թէ քրիստոնէաբար և թէ ազգաբար » : Եթէ այսպէս է , որ նա լինում է այն , ինչ որ էր , ապա ինչո՞ւ համար է նա մինը թողնում և միւսին յարում . ինչո՞ւ համար է նա փոփոխւում . միթէ տխմարութիւն և անմտութիւն չէ այս . ինչո՞ւ պէտք է նա Լուսաւորչականը թողնի և դառնայ Պրոտեստանդեան , մանաւանդ երբ որ տեսնում է , թէ իրան բաժանուելովն Կաթողիկոսութեան սխառւած է տալի շատերին ալլապէս մտածելու նրա վերայ : Սրանից երևում է , որ մի այլ չարժաւթ կայ Պրոտեստանդ , Կաթողիկ կամ Յոյն դառնող հաւատաւիտիս Հայի մէջ և մենք պէտք է ցոյց տանք , որ այդպիսի մի կրօնաւիտիս Հայ ոչ ազգաբար և ոչ քրիստոնէաբար կարող չէ մեր եղբայր մնալ , գոյց է նրա սերունդներն լինին այնպէս , իսկ ոչ ինքն :

Հայաստանեայց Առաքելական մայր Եկեղեցին , ինչպէս մէկ և եկեղեցիներն , ունի իրան քրիստոսահիմն վարդապետութիւններն , իրան դաւակայ քրիստոնէական վերլութեան և երջանկութեան սղբօճանքներն , առ Աստուած և առ մարդ ունեցած պարտաւորութեանց պատգամքն և հանապաղ քարոզում է իրան սեղանից հնորհաց և երանութեան Աւետարանն և խղճմասնքի և մտքի ազատութիւն : Կարևոր ենք համարում ասել , որ ունի նա և ազգային կարգ ու կանոններ , ծխակատարութիւններ , հայրապետական ղերքեր և որոշիչ առանձնութիւնք , իբրև այնպիսի սեփականութիւն , որոնք յառաջ կկամ տահմանուած են ազդի բնաւորութենից , զգացմանքներից , հայրենի երկրի ազդեցութենից , որոնց նմաններն ունին և այլ եկեղեցիներն , է որ առաւել և է որ սլակտա : Այսպիսի արարողութեանց մասին խօսք բանալն անգամ ուելորդ է , որովհետև այնպիսի քրիստոնեայք կան , չոքած և արտասոււնքով են իրանց աղօթքն մատուցանում , այնպիսիներն կան , որ կանոնած և ցամաք աչքով . այնպիսիքն կան , որ ձայնով , սրաի խորոց հառաչանքներով , արտաքին տեսարանով են իրանց աղօթքն մատուցանում Աստրծուն . այնպիսիքն ևս կան , որ լուրթեամբ կամ երդեհոններով են աղօթում : Սրանք իւրաքանչիւր քրիստոնեայի հոգւոյ պատկերն են , սրանք նրա մարմին առած Զերմեռանդութիւնն են . օրինակի համար , Հայի բուրվառն իրան աղօթից անուշահոտ բուրմանց պատկերն է , որ յիշում է իբրան երգերի մէջ . նրա մոմ վառելն իրան յոտակ և մաքուր սրաի նուիրարեութեան սրտակերն է . նա այն մոմով ցոյց է տալի , որ վառում է իրան սիրան Աստուծոյ առաջին . նրա ծնրաղրութիւնն իրան խոնար-

հովիտներ, հեղուկներ ցոլցն է, որ ծունկ է անկանում և հողի հետ հա-
ւատարմութեամբ իրան Արարչի և զրիչի անհուն, անսահման մեծութեան և
ամենակարողութեան առաջ: այսպէս են և միւս արարողութիւնքն, ու-
րոնց մասին կարելի է մի ուրիշ ժամանակ ընդարձակօրէն խօսիլ: Բայց
թէ ամենք ժողովրդից այս արարողութիւններն անզգացողութեամբ են
կատարում, այդ մասին ոչ թէ եկեղեցու ծէսերն, 'այլ նոյն իսկ ժողո-
ղովուրդն է մեղաւոր, որ չունի ընտիր հողերաշիններ, իրան ամէն բու-
նը կատարեալ խորհրդածութեամբ հասկացնելու:

Հայաստանեայց Եկեղեցին ունի ուրեմն՝ իրան մէջ ինչպէս իրան
քրիստոնէական ճշմարիտ հաւատոյ, յուսոյ և սիրոյ անսպառ աղբիւրն,
նոյնպէս և աղբիւրն զգացմանց արտաքին տիպն, աղբախութեան ծէ-
սերն: իրան ճշմարիտ վարդապետութիւններով քրիստոնէական եկեղեցի
է նա և իրան ծխակատարութիւններով և հայրապետական դիրքերով՝
աղբային: Նա ամիսիօսութեամբ է իրան մէջ որպէս ճշմարիտ քրիստոնէու-
թիւն, նոյնպէս և ճշմարիտ աղբախութիւն, չնայելով մի քանի նոր և-
կամուտ սուլորութիւնների: Բայց յայտնանէ ունի Հայաստանեայց Ե-
կեղեցին այն քրիստոնէական ներողամիտ, անհալածաւեր, անբռնաբար
հողին՝ որ իրան մաղթանքներով, խնդրածքներով և քարոզներով
աղօթում է առ հաւարակ ամէն քրիստոնէաների համար(*) և հայցում է
նրանց աղօթքն(**) և ինչպէս նուիրագործութեանց մէջ, նոյնպէս ամէն
բանի մէջ բոլորովին ազատ է թողնում իրան դաւակաղ խիղճն և զգաց-
մանքն: Հայն աղատ է ուրեմն նաև իրան Եկեղեցու մէջ իրան խղճմանքի
և մտքի ազատութեամբ Աստուած պաշտել: Նրա ազատութիւնն ամե-
նայն տահմանաւան չէ: նա դատում է, քննում է, և ընդունում է ինչ
պէտքամնում է: Որ և իցէ աղանդ կամ կատո չէ նրա դաւանութիւնը,
այլ անհուն և անսահման քրիստոնէութիւնն: Հայոց աղն ի սիրդա-
նէ անտի քրիստոնէութեան մինչև ցայսօր իբրև նուիրակն հիմք պահ-
պանում է Աւետարանի այն մեծ խօսքն՝ — ԽՆՊԻՆՆ՝ — այսինքն՝ որոնել իրան
Եկեղեցու մէջ աղատաբար երջանկութիւն, կատարելագործութիւն, աստ-
ուածանմանութիւն և այլ այսպիսի անսահման կատարելութիւնք:

(*) Վասն ամենայն անձանց քրիստոնէից, և տանց հաւատացելոց, զոեւր ա-
ղաչեացութե: Ժամագ. Հայտ. Եկեղ.

Վասն խաղաղութեան ամենայն աշխարհի և հաստատութեան սրբոյ եկեղեց-
ոյ զոեւր աղ. Նոյնն.

(**) Յարեւելի մինչև ի մուտս արևու ընդ ամենայն տեղիս քրիստոնէութեան,
որ և կարդան զանուն Տեառն սրբութեամբ, Տէր աղօթիւք նոցա և բարեխօսու-
թեամբ մեզ որդմնայն: Նոյն.

Այսպիսի դեղեցիկ աղօթքներ հանադրաւ կրկնում է Հայաստանեայց Եկե-
ղեցին ընդհանուր ամենայն հաւատացելոց համար, արանց, կանանց, թագաւո-
րաց, իշխանաց, կաթողիկոսաց և ամենից համար, մինչ զեւր այլ բոլորսյն են լա-
րում նորա համար:

կերբ որ այսպիսի մի եկեղեցի, որ և իցէ Հայ թաղում է և Պրոտեստանդ, Կաթողիկ կամ Յոյն անուն է իրան սեփականում, մենք ինչպէս ասենք նրա համար, թէ «եղբայր է մնում մեզ թէ քրիստոնէաբար և թէ ազգաբար»: Ի՞նչ է նշանակում թողնել մինը և ընդունել միւսը. ոչ ապաքէն արհամարել առաջինն և վերապատուել երկրորդն, թէպէտ և լինի լուսթեամբ, թէպէտ և լինի առանց նախատական աղաղակների: Արհամարհել մի քրիստոնէական առաքելահիմն եկեղեցի, խոյս տալ նրա մայրական դոտանքից, չճանաչել նրա վարդապետութեանց ճշմարտութիւնը, նշանակում է հեռանալ քրիստոնէական եղբայրութենից. իսկ թողու և արհամարհել աղգային ծէսերն, սովորութիւններն, մայրենի արարողութիւններն և այնպիսի հայրապետական դիրքերն, որոնք յարդի և պահպանութեան մէջ են ազդի կողմից, նշանակում է թողու աղղայնութիւն և ուրեմն չլինի եղբայր «աբաբ»: Եղբայրութիւն նշանակում է միութիւն, համաձայնութիւն, միաբանական ժառանգութիւն, քրիստոնէական և աղղային—այն է հոգւոյ և արեան ներդաշնակութիւն, և ուրեմն ինչ տեղ կայ բաժանմունք, այնտեղից վաղուց արդէն հեռացել է եղբայրութիւնը: Եւ Պ, Նաղարեանցն, որ ասում է, թէ Հայերն ինչ դաւանութեան կամենան, թող պատկանին, միայն թէ իրանց դրոշի վերայ դրեն. Եւբայրեւո-թիւն, Հայրեւոթեւո-թիւն, Թաւոն անշաղագս-թիւն հասարակաց դրեն. համար, այն բոսլէին, երբ որ հաճոյ էր Նախախնամութեանը միորձանք բերել Հայերի վերայ». բոլորովին անհիմն և Հայի կեանքի մէջ չտեսնուած բաներ են, ինչպէս կարող է նշմարել Հայի պատմական կեանքին տեղեակ ամենայն մարդ:

Այն Հայերն, որոնք ժամանակ առ ժամանակ իրանց եկեղեցուց բաժանուել են, ոչ թէ եղբայրութեան, հայրենասիրութեան և միաբան անձնազոհութեան դրօշակ են բռնել իրանց ձեռքին, այլ ատելութեան, հալածանաց, հայհոյութեան և թշնամութեան: Հայերի համար կրօնական և աղղային հանդէսներն մի են եղել և ոչ թէ տարբեր: Եկեղեցին նրանց ազգայնութեան կենտրոնն է եղել, ուր ցոլացել են միաբանութեան և հայրենասիրութեան բոցավայլ ճառապայլծիւնը. խոյս տալով եկեղեցուց, խոյս են տուել աղղայնութեան ամեն նուիրական զգացմունքներից: Երկպառակուելով հայրենի դաւանանքից և նախնական ծէսերից՝ երկպառակուել են և հայրենասիրութենից և դատարկ ու ամայի են թողել իրանց հայրենիքն, որին ախուր վկայ է այսպիսի աղէտալի դէպքերով զրուած մեր աղղային պատմութիւնն:

Արդէն Մարդարանաց իշխանութեան ժամանակ վստակեանք երկպառակուելով իրանց մայրենի եկեղեցուց, պատճառ են դառնում և թրկունք թշնամեաց, Հայաստանը—մեր խանդակաթ հայրենիքը, հրոյ և սրոյ ճարակ աալու և արեամբ ողողելու շատ տարիներ:

Բաղրատունեանց թաղաւորութեան կամ հարստութեան չըջանում կամ

առեւի ստաջ ոմանք յունասէր Հայկաղունք, աշխարհական և հոգեորական կարգից միամզամայն, իսարդախոթ թիւններ, երկդառակութիւններ և բաժանմունքներ սերմանելով լազմաթիւ Հայերի սրտում չնորհիւ Բիւզանդեան Պետութեան, Հայաստանը հալածանաց, տառապանաց, գերութեանց և հարստահարութեանց ծով են շինում, փոշոյ հետ են հաւասարում սրնդս Բաղրատունի պետութիւնը նոյնորէս և նրա քաղաքներն և հայրենի երկրից տարադէր առնում մեր ազգն և պանդխտական, որին կենդանի վկայ է ամայի, անմարդաբնակ և անբարտեւիլ մայրաքաղաքն Բաղրատունեաց Աշի : Այս ազգասիրածն յունասէր Պղբեանց և Իեսո Սարգսեանց սերունդներն դարեցդար և տուրէցտարի անդըհատ յարամակով և պահպանելով իրանց պետական ցեղապետութեան կապն և յայտնի ու ծածուկ պատճառ դառնալով վիճմունքների, ատելութեանց, նենդութեանց և ամէն ահապ անբարոյական ընթացից՝ հասկեն մինչև մեր օրերն, որոնց մնացորդն տեսնում ենք դանազան քաղաքներում, բայց առաւել Փոքր Հայաստանումը Հայ Հոռոմք (Հայ Յոյն) անունով, որոնք լուռ Հայերի արիւնն կծծեն, եթէ հնարք ունենան :

Ուրբեմնանց փոքրիկ թաղաւորութեան շրջանում Հոռոմայ հայրուպետների խնամքին դիմած և կաթողիկ դաւանութեան դրօշակի տակ մտած բազմաթիւ երկդառակեալ Հայեր, կարող ենք ասել, տարուբերում են Ալիսիկայի թաղաւորութիւնը և նրա կործանման օրից կամ առաջ, Պապական հոյի ստացած, աններողամտութեան զէնքերով դրահաւորուած, նոյովքի, անէծքի, բանադրանքի և խռովութեանց կարկուտներ տեղաւով, բանիւ և գրով հալածմունք յարուցանելով և հայհոյութիւնք ժայթքելով, ջանահնար են լինում, եթէ կարելի է կենդանւոյն զոսխըն աքսորել իրանց արեւակից Խոտաւորչեան կամ լաւ ես ասել բուն քրիստոնեայ Հայերին : Ո՞վ կարող է ուրանալ, որ այս կաթողիկայացաների մէջ այնպէս արմատախիլ է եղել աղքատութեան անունը կրօնափոխութեան սրտոճառաւ, որ եթէ հարցնես, թէ Բնչ ազգից ես, կը պատասխանի—Յոանայ կամ կաթողիկ և ոչ թէ Հայ :

Սոյնօրինակ համանման աղքատեաց և թշնամական ընթացից և վարմանց մէջ ենք տեսնում և մեր դարունա Պրտակտոսանդական դրօշակի տակ մտած Հայերին, որոնց յարուցած սղմուկներն, խռովութիւններն և զղորմունքներն, իբրեւ ժամանակակից անցքեր, յայտնի են ամէն Հայ մարդու և աւելորդ է այստեղ երկարօրէն խոյզ և խնդիր լինին : Միայն այս քանաւս բաւական է ասել, որ նրանք են միւլ հալածում և առանց քրիստոնէական հոգւոյ հերեթիկոս, աղանդաւոր, մոլեռանդ անուանում, որպիսի իսկերով ճոխացած են կաթողիքական, Պրտակտոսանդական և Յունական դրքերն, իսկ մենք մեր կեղծից ամէն քրիստոնեայի եղբայր ենք ճանաչում և մի դրաւոր սողալոյց չկայ մեր մէջ, որ մենք որ և իցէ քրիստոնէական եկեղեցի անարդած լինինք, թէպէտ և

նրանցից անդադար նախատինքներ ենք ստացել և ոչ թէ քրիստոնէական եղբայրսիրութիւն :

Այդ ինչպէս են հաւատաւորս Հայերը մեղ եղբայր մնում քրիստոնէաբար և աղագարար, երբ որ մինչև ցայսօր ոչ մէկի եղբայրական արդիւնքն և քրիստոնէական սէրն չէ վայելել խեղճ Հայ ժողովուրդն: Մի-թէ միայն քրիստոնէի անուն կրելով և աղղային արիւն ունենալով երակներումն կրօնաւորին կարող է եղբայր լինիլ իրան հայրենակցին. կամ ինչպէս անդամադննութիւն անենք և խմանանք, թէ նրա երակների մէջ հայկական արիւն է վազում, երբ որ նրա բերանը հայատնցութիւն է խօսում և նրա անձնաւորութեան ամենագլխաւոր մասն, նրա արժանաւորութեան աղբիւրն, այն է նրա հոգին և սիրան ցամաքած են և չունին քրիստոնէական և աղղային եղբայրսիրութեան ամենամեծ կնիքն և նշանն, — լուսարն երկնից և թաղուհին երկրի—Սէրն անխարդախ :

Եթէ Պ. Նաղարեանցն օրինակ է բերում մեղ Գիրմանացիք կամ Սնդղիացիք, որոնք զանազան բաժիններով զանազան դաւանանքի են պատկանում և հայրենասիրութեան, աղղային յառաջադիմութեան և մատնադրական բարդաւաճանքի մէջ միաբան են և միահաւան, այդ մի շատ թոյլ օրինակ է Հայի կենաց համար : Նրանք կապուած են միմեանց հետ թաղաւորական օրէնքներով, միացած են աղղային վառաց հրապուրանքով, կենտրոնացած են զխաւորապէս իրանց հայրենի երկրում, հովանաւորուած են իրանց աղղային պետութեանց կամ խնամակալութեանց զայլոնի տակ, ունին հաւասարակաց սեփնական ազատութիւն, ունին ամէն հայրենակցաց մէջ դուրս դուրս աղղային լիզու. խի թաղաւորութիւն, երկիր ու հայրենիք կորցրած Հայն, օտարները կլանող խնամքին ապաստան եղած Հայն, պանդխտութեան ու տարադրութեան մէջ յեղաշրջուած ու վտօլիւտուած Հայն, լիզու և ազատութիւն կորցրած Հայն, որ հայրենիք և աղղութիւն ամփոփում է միայն իրան Եկեղեցւոյ մէջ, ինչպէս կարող է հաւասարիլ Գերմանացուն կամ Սնդղիացուն, երբ որ իրան Եկեղեցւում մնացած աղղայնութիւնով է միայն ճանաչում իրան եղբօրն և նրանով է յուսադրւում վերականգնելու. խի միւս վառք ու պարծանքն վաղուց արդէն հոգմոց են մասնուել, կամ այսպէս ասենք, միթէ Գերմանական և Սնդղիական ալլաղաւան աղղաբաժինների մէջ անբաւականութիւնք կամ ամբողջութիւնք չեն լինում այս մասին միմեանց դէմ. միթէ նրանք զոհ են իրանց բաժանմանց մասին: Այս հարցմունքն Պ. Նաղարեանցին ենք թողնում լուծելու, խի մենք մեր կողմից բնական օրինաց նայելով՝ ասում ենք. ինչ որ բաժանմունք է մի լիզու խօսող, մի վարք ու բարք ունեցող, մի հայրենի հողում մեծացող, մի աղղութեան ժառանգորդ երկու արևնակից եղբարց մէջ. շատ անդամ խաւիանարար է սիրոյ, և քրիստոնէութիւնը խղճմտանքի

աղատութիւն քարոզելով՝ բնու չէ քարոզում իրան եղբորից բաժանուել, մանաւանդ այնպիսի եղբորից, որոյ մէջ մի խափանարար կամ արդիւնաբեր չէ նշմարում իրան քրիստոնէական կատարելագործութեան մասին : Եւ Պ . Նաղարեանցն, որ խորհուրդէ տալի և յորդորում է լուսաւորչական, կաթողիկէ և Պրոտեստանդ Հայերին առհասարակ եղբայրսիրութեան, հայրենասիրութեան և մլտաբան անձնադոհութեան դրօշակն բարձրացնել հայրենեաց համար, այդ ևս կամ չաւ ուշ կլինի, կամ բռնաւ չի լինիլ, մինչև մեր բաժանուած, երկպառակուած եղբայրներն կրկին չմիանան մեր մայրենի անարատ Եկեղեցոյն, ոչ թէ այլոցն արասաւոր համարելով, այլ հետեւելով այն բնական ձգտողութեանն, որ առաւել շուտով կապում է որդին իրան մօր հետ, արեւմտիկն արեւմտիկի հետ և օրինաւոր է համարում հայրական ու աղջկայն սէրից առ ընդհանուր մարդասիրութիւնն վերաթեւել, քան թէ հայր ու մայր, եղբայր ու քոյր ոսնակոխ առնել և չաւ հեռաւոր օտարներին յարիլ, որ ընդդէմ է բնական սիրոյն : Աստուած, որ սուել է աղջկայն դժգոյր, առանձին տիպ, առանձին շարժումնք, առանձին լեզու և առանձին բարբառ, Նրա համար անհաճոյ և անախորժ չէ նոյն բարբառով և նոյն սովորութեամբ օրհնել նրան և մեծացուցանել Նրա անունն, միայն թէ լինի հողով և ճշմարտութեամբ : Նա միայն այն ժամանակ է սլահանջում մեզանից զո՞ անկ բնական սէրն Նրա աստուածային սիրոյն, թողուլ եղբայր, քոյր, հայր, մայր, կին և աղջկան և առնուլ նրա սիրոյ դրօշակն — Խաչն փրկութեան, ինչ ժամանակ արդիւք են նրանք հետեւիլ նրա աստուածային կամացն, բայց մեր աղչն, մեր մայր Եկեղեցին ի՞նչ խափանարար է լինում ոմանց կրօնափոխներին իրանց քրիստոնէական դրօշակն բարձրացնելու, որ նրանք թողնում են նրան : Վերջապէս մենք ևս Պ . Նաղարեանցի հետ խոստովանում ենք, որ մարդու խիղճն ազատ է և ոչ ոքի վերայ չենք բռնանում, բայց խիղճն մարդու հողոյ բնական օրէնքն է և ինչ տեղ մարդս փառասիրութեան, շահասիրութեան, երկպառակութեան, եղբայրատեցութեան կրիւք բնական սահմանից դուրս է դալի, այնտեղ առաւել խեղդում կորնչում է խղճմտանայ ազատ ձայնը, քան թէ քարոզելով, որ մի մարդ հաւատաւորիս չլինի :

Պ . Նաղարեանցն, ինչպէս տեսնում ենք, կրօնական աղատութեան վրայ խորհրդածութիւն անելու ժամանակ միշտ նկատման առաջ ունի լուսերի Բեֆորմացիան, որ նրա ասելով սղղբումն արլենահեղ, բայց վերջումը ծաղկափթիթ ճանապարհների վրայ է առաջ դնացել, որովհետեւ ասում է նա. «միթէ լաւ կլինէր, որ Գերմանական աղբն անվերջ ըսարկութեան մէջ անասանաւոր մի եղիկոսութիւն իշխանական գաւառանի տակ և մարդկութիւնը թթուէր և քացախէր կրօնական և իմացական ծառայութեան մէջ» : Որոյ կողակացութիւնն այն տեղ է հասցնում շատերին, որ այսպէս բացականչին, միթէ լաւ կլինի, որ թթուէր քացա-

խենք մեր աղփային կրօնի հղատակութեան ասկ և չունենանք աղատութիւն Պրոտեստանտ, Աթոլիկ կամ մի այլ դաւանութիւն ընդունելու: Միթէ լաւ կլինի յաւիտեան պաշտել և մի փոփոխութիւն չանել այն կրօնի մէջ, որ աւանդուած է և քարոզուած Թաղէոս և Բարդուղիմէոս Առաքեալների ձեռքով և մինչև ցայսօր փոփոխութիւն չէ արած, և ալ այսպիսի հաղարար որ եղբայրացութիւնք, որ Պ. Նաղարեանցի խօսքերն տեղիք են տալի ժողովրդեան մէջ դարձնելու:

Բայց մենք կրկնեցինք և կրկնում ենք, Գերմանական աղփի լուծամիտնքը պաշտական լծի տակից ամենևին յարեհրութիւն չունի Հայի կրօնական աղատականութեան համար օրինակ բերելու: Լուսերի Բեֆորմացեան այլ նպատակ ունէր և Հայերի կրօնական կեանքն այլ նպատակ: Լուսերն կրօնական յեղափոխութեան սակին թաքցրած ունէր աղատութիւն մտաց և խղճամտանաց, որնոր Հայք շատ վաղուց ունէին և ունին: Նա կրօնափոխութեան դաղափարներով անկախութիւն էր որոնում: Լուսերն իրան սրատես աչքերով տեսնում էր, թէ ինչպէս Գերմանական աղփին կոտորէին հղատակում են Հոռմաց պապերի մարմնաւոր և հոգեւոր իշխանութեանը, տեսնում էր թէ Գերմանական թագաւորները և ժողովուրդն ինչպէս շատ անգամ բոկոսն անցանում են Ալսեան ահաղին սարերն և չորքէչոր ներկայանում Հռոմէական Եկեղեցու Գլխին, տեսնում էր թէ ինչպէս մի հոգեղէն մարդ, որ Աստուածանից պատուէր ունէր իրան կաշմամբն այլոց սպասաւորելու, ծառայեցնում էր իրան կամքին աղփ ու աղինք: Այս ամեն դիւրութեան, սուրկութեան և բռնութեան վատ հետեանքներն տեսնելով՝ կամենում էր աղատութիւն կրօնափոխութեամբ: Բայց միթէ անտեղի չէ Լուսերի լուծամիտն օգուտըն կամ արդիւնաբերութիւնքն օրինակ տալ Հայի կրօնական լուծամիտն, որքան հակառակ պաղափարք: Այն սեղ Լուսերն մի աղփի ամբողջութիւն և իրան տրեհակիցքն հանում, անդատում է չարաչար բռնաւորութեան լծի տակից, այս տեղ իսկ Հայն քարոզչութեան խղճմիտանքի աղատութիւն իրան Հայ եղբորից լուծանուելու, առանց նրա մէջ մի բռնութեան կամ հալածափրութեան նշույլ անգամ նշմարելու: Այն սեղ Լուսերն աղփային միութիւն է հաստատում կրօնի ձեռամբ, այս տեղ աղփութիւն պէտք է քանդուի և քայքայվի կրօնափոխութեան ջրնորհի: Մենք Պ. Նաղարեանցի հայութեան հոգին լաւ ենք ճանաչում և կատկածանայ տեղիք չունինք, բայց շատ ցաւում ենք որ այս երկու հակառակ ծայրերն Լուսերի Բեֆորմացեան և Հայերի կրօնափոխութիւնը միմեանց չիեցնել կամելով, իրան զրտածքն կատկածանայ, և անվստահութեան տակ է դրւում ժողովրդեան առաջ և տեղիք տալի սահմար բանախօսութեանց:

Մենք ասում ենք Լուսերն իրաւունք ունէր խղճամտանքի և մտքի աղատութիւն որոնելու՝ որքանքայ Հռոմէական եկեղեցւոյն, բայց Հայն

իրան ազատ զարգացման սկզբունքն իրան եկեղեցունմն ունի և անտեղի է նրա համար ազատութիւն որոնել այն տեղ, ինչ տեղ այլք ստրկութեանից փախան :

Պ. Նաղարանցն մինչև ցայսօր որչափ լանախօսութիւնք, խորհրդածութիւնք, և յառաջադրութիւնք են եղել աղղայնոց մէջ մեր Հայաստանեայց Եկեղեցւոյ պաշտպանութեան և յարստութեան համար, բոլորն համարում է անօգուտ, անտեղի և առժամանակ միայն օգուտ բերող որ մի և նոյն է թէ ազատութիւն քարոզողն բռնամիտմ է այլոց խղճի և դատողութեան վրայ, իսկ ինքն իրան կողմանից խորհուրդ է սալիս աղղին այս խօսքերով . « Հայոց Եկեղեցին պէտք է մի Բեֆօրմ առնէր (առնի) ոտքից մինչև գլուխ, այսինքն մի աղղու վերամորոգութիւն Աւետարանի հաստարմատ հիման վրայ և կլանող ժամանակին դիմանալու համար, անսասնաբար պիտոյ էր նրան նորոգել իւր հնացած և մաշուած կենդանութիւնը՝ միտ զնելով յառաջագէտ մարդկութեան պիտոյքներին » : Բայց թէ ինչ է նշանակում « Դէպք » եւ « Բեֆօրմ » ինչ է նշանակում հնացած և մաշուած կենդանութիւն, այս բանն այնչափ աղօտ, անմեկնելի և սոռանց լուսաբանութեան է թողնում, որ կանխածանքով և անվտանգութիւնով տլեկոծում տատանում է շատ մարդկանց սիրտն և տեղիք տալի հակառակ կարծիքների և երկպառակ մտածութեանց :

Մենք մեր կողմանից տեսնելով թէ Պ. Նաղարանցն, առհասարակ ժողովրդի զգացմանց հակառակ կողմն ընթանալով՝ արհամարհում է հասարակաց ձայնը, ունանց « Դէպք », ունանց « Բեֆօրմ », ունանց հաշտութիւն և « Բեֆօրմ » սնդուանելով . տեսնելով թէ ամենեկին չէ մօտենում ժողովրդիան հոգուն, հանդամանքին և վիճակին, որ նրա բժշկութեան դարմանն ճարիտանելով թէ նա չէ ներգործում ժամանակին յարմար և քայքայում է աղղի միութեան կոտորի մնացորդներն անգամ, սակավում ենք ձայն բարձրացնել, բայց ոչ թէ նրա պէս վերաբորական խօսքեր յօդելով և ուէրը ատելութեամբ քարոզելով, հեղութիւնը բարկութեամբ, միութիւնը երկպառակութեամբ, խրատը հայհոյանքով, եղբայրսիրութիւնը եղբայրատեցութեամբ և Եկեղեցւոյ պաշտպանութիւնը անպաշտպանութեամբ, (որ շատ նուազացնում անգործացնում է նրա ամէն բարոյական գրուածքն) քան լիցի, այլ մարդավայել համեմատութեամբ, մանաւանդ իմանալով թէ առարկայն սիրոյ, միութեան, Եկեղեցւոյ, աղղի և ալ սոյն օրինակ նուիրական բաների վրայ է և ան մեր նկատմունքը :

Մեր Եկեղեցին Թաղէս և Բարդուղիմէոս Առաքելոց օրով հաստատուած Եկեղեցի, սուրբ և առաքինի Հայրապետների արթուն հսկողութեամբ և ինտամալարութեամբ պաշտպանուած Եկեղեցի . բազմաթիւ նահապետների արեստը ջրուած և դարարացած Եկեղեցի, ամէն ժամանակ ճշմարտութիւնն իրան թիկունք և վահան համարելով, ընդլիմադրել է ամէն տարբերքների, ամէն հալածանքների և հաղարաւոր փորձերով ա-

պաշտուցիլ է, որ իրան կենդանութիւնն երկնային է, որովհետեւ ոչ մի երկրաւոր սպառնալիք, ոչ մի բարբարոսութեան ըայնարեւան վիշապ և ոչ ժամանակի և դարերի ժանիքներն կարողացել են նրան ծամել և կլանել :

Այսպիսի մի քրիստոնէական Եկեղեցի, որքան քննում ենք, տեսնում ենք նրա ընտրութիւնը. որքան մտախոհ ենք լինում՝ այնչափ նրա տառապանական վարդապետութիւններն, նրա քրիստոնէական սկզբունքներն, նրա դիմացկուն յարատեւութիւնը, նրա համբերատար հողին, նրա ներողամտ և անհալածաւեր ընթացքն և նրա հայրապետական դիրքերն մեզ համար մեծանում, գեղեցկանում և սրաշուկի են դառնում : Նրանց ընտրութիւնը վկայել է ժամանակն, ազդերի ամօթալից յարձակումն, քննութիւն, զէնքերի և սրերի խաղաղապէս ուրհաւերքներն, խորամանկ քաղաքականութեանց նշաւակուիլն և այլն և այլն :

Մի այսպիսի Եկեղեցի ուրեմն բնաւ կարօտութիւն չունի Բեֆորմացի իրան սկզբանց և վարդապետութեանց մէջ և նրա կենդանութիւնն բռնաւ հնացած և մաշուած չէ, որովհետեւ այն Եկեղեցին որ միշտ հալածանաց, նեղութեանց և զերութեանց մէջ է, բնաւ չէ կարող համապէս մաշուիլ, այլ միշտ մանկանում է և առաջդանում : Եկեղեցին, այն ժամանակ է հրնանում և մաշվում, երբոր հանդստութիւնը և զելիսութիւնը բռնանում են, երբոր ջերմութեանդութեան և սրբութեան յարգն ստի տակ է ընկնում, երբոր չահաւիրութիւնը, վատասիրութիւնը և անձնասիրութիւնը արձակ համարձակ կանդնում են իրանց Նաբուղոդոնոսորեան արձաններն և պաշտօն են խնդրում. երբոր մարդուս միտքն միայն մշակվում է և սիրտը մնում է առանց մշակութեան և երբոր անձնապաշտութիւնը կամ մարդապաշտութիւնը առաւել տիրանում են քան թէ Աստուածապաշտութիւնը : Այսպիսի մի տխուր և կոբոտարեւ ընթացք չէ ունեցել մեր Եկեղեցին բնաւ, բայց եթէ սրբել է ունենալ օտար ազդեցութիւններէ վրա անտարբերութեամբ նայելով և իրան կրօնական զարգացման մասին անփոյթ լինելով, այդ վտանգը, այդ սղառնող կործանումն սկսեալ է աներկիւղ քարտղի Պ. Նազարեանցն իրբմ ճշմարիտ հայասէր և ազդի յարատեւութեանը վախազող դաւակ : Այս սկսեալ է քարտղի նա, որ Հայերն թողնեն անտարբերութիւնը, ազգային սառնութիւնը, օտար վարքութարքով վարակուին, օտար հողում զարգանալն . տեղիք չտան Ֆրանսիոյ ընդասիրութեանը և չահաւիրութեանը, Տաճկի թուլամորթութեանը և ծաւութեանը, Հրէի դերիական հոգուն, Յոյնի նախանձոտութեանը և մարդապաշտութեանը և Պարսիկ կուրութեանը և կոպտութեանը, որոնց հետ կեանք է վարում մեր ազգն : Ունենան ջերմութեանդութիւն իրանց Եկեղեցու վրայ, զորս պատրաստուին և պաշտպանեն նրան ինչպէս նա իրբե խանդակաթ մայր հաղնարաւոր փորձանքներից պաշտպանել է նրանց, յառաջ բերին ընտիր հոգևորականներ իրանց Եկեղեցու երանական վարդապետութիւններն և սկզբունքներն տարածսնելու, ահա սրանք և սը-

րանց նմաններն պէտք է տարածանի Պ. Նաղարեանցն և ոչ թէ անպիտի զաղափալներ, որոնցից սարսափում է ժողովուրդն և լսել անհամ չէ կամենում, քան իմանալով, որ քրիստոնէական կատարելութեան հաւած մի Եկեղեցի, նահատակներ և մարտիրոսներ յառաջ բերած Եկեղեցի, կարօտ չէ բնաւ Բեֆորմայի և նորաձեւութեան, այլ կարօտ է միայն ունեցածն քարոզելու, հասկանալու, նրա վրայ հաստատուելու և յաւիտեանս պաշտպանելու: Վարդապետութեան սկզբանց կողմից բողոքովէն քրիստոնէական է մեր Եկեղեցին և Բեֆորմայի անկարօտ, իսկ եթէ ծիսակատարութեանց և հայրապետական դիրքերի վրայ է Պ. Նաղարեանցի խօսքն, շատ հակառակ է ազդի մարմնական և հոգեկան վիճակին և բողոքովին անտեղի: Պ. Նաղարեանցն գուցէ ոչինչ բաներ է համարում մեր ազգի համար նրա ծխական առանձնութիւնքն, նրա արարողութեանց դիրքն, և իբրեւ երկրորդական աւելորդ բաներ մեր աղագայնութեան համար, ինչպէս առանց ուղղախոս մտածութեան գրել էր և մի անգամ «Հայք Հպետք է տեղիք տային մի քանի դաւանաբանական տարբերութիւնների, որ կային Յունաց և Հայոց մէջ:» (*) Բայց շատ մեղանշումէ սրանով ընդդէմ իրան ազդին և նպաստում օտարաց նպատակին: Հայոց Եկեղեցու ծիսական առանձնութիւնքն նրան շատ օգտակար են եղել և կը լինին: Բեֆորմ անել ծիսակատարութեանց մէջ կնշանակի ցամաքացընել ժողովրդի ջերմեռանդութեան ազդիւրն առ Եկեղեցին և առ ազդն և այս ժամանակուս տեղիք տալ նրան անդգալութեան մէջ թմբելու և կամ անյայտանալու իբրեւ մի կաթիլ ջուր աղդերի բազմակու Ուլիստոսումը: Հայոց ազդն իրան Եկեղեցու ամէն մի ծէսն, ամէն մի քարն, նրա սեղանի և խորանների շինուածքի ձևն անգամ անփոփոխ է համարում, սուրբ և նուիրական և այսու համոզմամբ պատրաստի է իրան կուրծքն դէմ դնել փոփոխութիւն կամեցողների դէմ: Նա իրան աղագայնութիւնն աշնքան չէ պահպանել իրան արեան, լեզուի և գծազրութեանց մէջ: Ինչպէս աւանդել է իրան, Եկեղեցուն իբրեւ մի նուիրական Տապանակի իրան: արարողութեանց, ծիսից և հայրապետական գրից մէջ: Նրա համար ազգութեան և կրօնի հանդէսներն տարբեր չեն: Նրա համար երկնայինը և երկրայինը միացել են, և իրարաւորն երկնաւոր չինելու համար: Եթէ Պրոտեստանտեան կամ Կաթոլիկեան միաբնակներն առանց խորամուխ լինելու մեր Եկեղեցու սկզբանցը և վարդապետութեանցն և արտաքին ծէսերն նիւթապաշտութիւն համարելով՝ մի կողմից չարակամութեամբ, մի կողմից ազգեր կլանելու փափաքով չլանալով և միւս կողմից Հայերի անտէրութեան վրայ համարձակելով, չեն կամենում ճշմարտութիւնը պարզ անել, գուցէ պատճառ ունին: Բայց Պ. Նաղարեանցի իբրեւ մի Հայ գիտնականի կողմից զարմանալի է, որ Հայոց Եկեղեցւոյ և աղագայնութեան այս կարեւոր պոյամաններն չէ յարգում:

(*) Հիւսիս. 1859. տետր Ա.

Այսպէս ահա վերջաւորելով մեր խօսքն և այս վերջին մի անգամն ևս կրկնում ենք, որ Պ. Նազարեանցն կամ լաւ չէ ճանաչում Հայաստաննայց Եկեղեցին և կամ չէ կարողացել իրան գրութեան մէջ յայտնել իրան միտքն. որովհետեւ մի և նոյն օրացրի մէջ նրա մտքերն միմեանց հակառակ են և մի տեղ հաստատածն միւսումն հերքուում է (*): Թախենք որ մեր քննած նրա սոյն իսկ գրութեանը կրօնափոխութիւնը պաշտպանւում է յարաբերութեամբ այս ինչ Եկեղեցւոյ և դատաւարաւում է վերաբերութեամբ այն ինչ Եկեղեցւոյ :

Իսկ մեզ համար ամէն ազգային կրօնափոխ համարւում է ազէտ և ազգութեայ, ամէն ազգութեայ համարւում է անկրօն և վառամոլ, որովհետեւ իրան Եկեղեցին նրան չէ արդելում հոգւով և ճշմարտութեամբ Աստուած

(*) Միմեանց հակառակ զազախարհեր մենք շատ ենք տեսնում Հիւսիսափայլ օրացրի մէջ և անկասկած ենք, որ տեսած կրկին ամէն ուշադրութեամբ կարողացողները : Բայց մեր ասածն և իրօք արացուցանելու համար աւելորդ չենք համարում այս ծանօթութեան մէջ մի քանիսն ստաջ բերել ներկայ խնդրոյս վերայ միմեանց հակառակ հրատարակուած համեմատելով միայն երկու անաստեարակներն այս տարւոյն 7 Ներդրւոյն այս 10 Ներդրւոյի հետ : Օրինակի համար այս երկու տեսարակից առաջնումն երես 467 գրուած է, «Մեր դաւանութիւնը Հայոց ազգի ամբողջական սպահովութեան վերաբերութեամբ, այսպէս է, թէ ազգը պիտի իւր զոյգութիւնն պահպանէ իր եկեղեցւոյ միջնորդութեամբ» : Իսկ այս երկրորդի մէջ, երես 309 «Կարճամիտ և ազէտ (են ստուած)» այն մարդիքը, որոնք Հայկական ազգութիւնը պահպանելու համար ամէնայն խստութեամբ ջանք են անում պահել քրիստոնէական սովորութիւնքը : Առաջնումն նոյն իսկ երեսում գրուած է «Համաշխարհական իրողութիւնների մէջ, եկեղեցւոյ ինքնուրոյնութիւնը եղել է և է մեր ազգի ապահովութեան գրաւաններ» : Իսկ երկրորդիս մէջ թէ «Հայերը կարող են կրօնով լինել որոշ և ազգութիւնն պահպանել» : Առաջնումն երես 480 գրուած է «Մի քանի բաներ, որ վերաբերում էին մեր եկեղեցւոյ յատկական բնատրութեան, մինչև այսօր պաշտւում են և Պ. խոգարաշէվի պրտի մեծ ցաւի համար պիտի մինչև վերջը պաշտւ ին» : Իսկ երկրորդիս մէջ երես 312 թէ «Մի բնօրում պիտոյ է ամէն եկեղեցին ոտքից մինչև գլուխ» : Առաջնոյ մէջ երես 477 հրատարակուած է «Օտար պետութիւնքը ձեռք տալով նորա (Հայոց ազգի) կրօնին կամ դաւանութեանը, կամենում էին վերաանուլ այն որոշիչ պատիւ, որ բաժանում էր միմեանցից այդ ազգերը, որպէս զի հեշտ լինի նոցա այնուհետեւ կու տալ իւրեզ Հայաստանի որդիքն» և թէ . . . մեծ խորհուրդ է ունեցել եկեղեցին Հայոց անցած դժբաղդ և կեանքի վերայ» : Իսկ երկրորդիս մէջ թէ «Ազգութեւ կրօն ջուլ ջուլ խնդիրներ են և կրօնը վտանգելով կարէ Հայն Հայ մշակ» :

Հիւսիսափայլի արդոյ Հրատարակիչն միշտ պաշտպանում է, դանդաղ և անում, որ համարեն լոբոր ազգի դադախարհերն իբրեւ ազգափոխութեան դադախարհեր հակառակ և ընդդէմ են իրանին. առհնք նրանք մեզատր են ինքն ինչն է իրան հակառակ գրում և հրատարակում : Եթէ այլք լինէին միայն նորա ընդդէմ, կարող էինք ասել, թէ իբրեւ Գեորգ և Սեփակ Բաղդուրէ չեն համարում նրա գիտնական դադախարհերն, բայց որ ինքն ևս իրան հակառակ է գրում, սրա համար ինչ տեսնէք :

պաշտելու, և նրա պէս տառապակիր և նեղակիր աղղին ուրանալն ան-
քրիստոնեայ վարքի Մեզ համար մեր Եկեղեցին հալածաւոր չէ, որովհետեւ
այսքան տարի ոչ մէկ քրիստոնէի և նաեւ հեթանոսի անգամ չէ հալա-
ծել. կրօնափոխութեան կարօտ չէ, որովհետեւ ամենայն ճշմարիտ քրիս-
տոնէութեան սկզբունքն իրան մէջ ունի ամբողջաբար և այլոց նման բը-
նաւ նա չէ ծնել հերետիկոսներ և հերձուածներ. Բեֆորմալի կարօտ չէ,
որովհետեւ իրան նախնի պարզութիւնն, իրան բազմադարեան հնու թիւնն
իրան համար պարծանք և փառք է համարում, այլ կարօտ է նա ընտիր
հոգևորականների, հայրենասէր հովիւների և անխաբողախ պաշտպաններին,
որ նրա մէջ պահպանուած քրիստոնէութեան ամենապարզ ճշմարտու-
թիւններն քարոզեն, ընդհանրացնեն, անխախտ պահպանելով նրա սկիա-
կան ներքին և արտաքին յատկութիւններն: Այս է մեր համոզմունքն, (զու-
ցէ և այս լինի Պ. Նաղարեանցի ցանկացածն), այսպէս ենք հասկանում մեր
Եկեղեցին և սրա համար ոչ թէ միայն պատրաստ ենք նախադրել, հայհո-
յանք և հալածանք յանձն առնելու, այլ և մեր անձն զոհ մատուցանելու մեր
Եկեղեցու, մեր ամենասիրելի մօր, պաշտպանութեան և անկախութեան հա-
մար:

Գ. ՄՈՒՐԱՏԵԱՆՑ

ՈՒՂԵՐՁ

Ի ՄՍՀ ՀԱՆՐԱՊԵՏԱՆՔԻՆ

Քեզ եմ լսէ ի՞նչ եմ Լուսին,
 Ի՞նչ եմ Լուսին,
 Սերունդ Կոմիտաս, ինչ որ Լուսին
 Կոյս հասկալիք հայտարար:

Քաղցրիկ անուանդ սուրբ յիշատակ մնաց ինձ մօտ, քոյր նաղելի,
 Կարօտ տեսող, վերջին ձայնիդ վառիմ ինչպէս հուր, նաղելի:
 Ուրախութեան սրտիս երակն լցուց արեան մրուր, նաղելի,
 Խղճով եղբօրդ պանդուխտ անձին հարեւր վշտիդ սուր, նաղելի:
 Դեռ աշխարհէս կարօտ չառած՝ թողիր զնաղիր անժամանակ,
 Դեռ հարսնութեան քօղ չձգած՝ երկնքումը ստացար պսակ:
 Դեռ սուրբ տեսող արժան չարած՝ կիսատ թողիր սրտիս վառիակ,
 Այս աշխարհս ինձ վշտարան, քեզ ով սոսաց, սուր, նաղելի:
 Համեստութեան դու օրինակ ընկերակցացդ եղիկ ես միշտ,
 Ոչ միայն ինձ, այլ շատերին պատճառեցիր անփարատ վիշտ:
 Մեծ յոյս էիր ապագայում տնտես, տնարար, խոհեմ ու ճիշդ:
 Աւանդ, աւանդ, շուտով քանքարդ հողը մտաւ դուր, նաղելի:
 Թող օրինակ առնին քեզինց հայաստանի կոյս աղջկաներ,
 Հայ հաւատով ծնած, սնած՝ քեզ պէս լինին սղօթասէր:

Ծածուկ տեղեր ծոներ դնելով՝ թող արատաւօք թանան աչքեր,
 Էս ջերմեռանդ սրտովդ էր, որ՝ Առածուն եկար դուր, նազելի՝
 Պառաւ մայրդ անմխիթար ցաւերի մէջ տանջուում է,
 Հեռի որդուց, դուրկ քեզանից, ախ Հովիտիմէ, կանչում է,
 Միշտ սրտամաշ, ազով, կոծով իր սե օրերն ողբում է.
 Մաշեց և ինձ քաղցր անունդ, ցաւեր տալով բխր, նազելի՝
 Լսի՛ր, քոյրիկ, վերջին խօսքը քո վշտալի պանդուխդ եղբօր,
 Սուրբ յիշատակդ իմ սրտիս մէջ ոնջլնջ կպահեմ հանապազօր.
 Գնանք բարեաւ, հանրան Յիսուսի, ես մորմոք իմ և մեր խեղճ մօր
 Կրօնարատեմ խոնակ ու մումով, տալով շիրմիդ լոյր նազելի՝

Պ. ՊՈՇԵԱՆՅ

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆ

ՆԸՐԱՏՈՊ ԳՐԵԱՆՔ.

Մէր տղարանի մամուլի տակից այս օրերումս դուրս էկան և ծախուում են
 Յրադրիս Հրատարակի՝ Համարձում Ենթիւանհանցի մօտ 1861 ամի ՕՐԱՅՈՅՅ և
 ԴՈՒՇԱԿՈՒԹԻՒՆՔ ՕԴՈՅ, սպիտակ և բարակ թղթի վրայ տղած փոքրիկ դիրքով
 վերջիցն դրած են աղլւտակներ արեգական ծաղկոյ, և մտանելոյ ճիշդ կէսօրէի
 միջին ժամանակը դիտենալու համար մեր կռամարի այլևայլ քաղաքներումը : Գի-
 նըն է դաւանորով :

ա. ոչ պակաս քան զ100 հատ իմաստն գնողներու համար՝ 12½ կոպէկ .

բ. ոչ պակաս քան զ25 հատ ի միասին գնողներու համար 15 կոպէկ .

դ. մի մի կամ քանի մի հատորներով գնողներու համար՝ 20 կոպէկ :

Դրսի քաղաքներից ուղղողներուն կուգարկուի փոշտով, առանց փոշտի ծախքը
 նրանց վերայ հաշուելու :

Բ. ՍՍՍ և ՎԱՐԴԻԹԵՐ, ԱՂԳԱՅԻՆ ՎԻՊԱՍԱՆՈՒԹԻՒՆ աշխատալ՝ լոթիւն ՊԻՆՔ
 Պոռլանց, առանձին դիրք տալած. դիմն է Թիֆլիզումը մի մանէթ քսան և հինգ
 կոպէկ, իսկ ուրիշ քաղաքներ ուղարկելով մի մանէթ յիսուն կոպէկ :

Печатать дозволяется, г. Тифлисъ. 31го Октября 1860 года.

Цензоръ Н. Кайтмазовъ

ՀՐԱՏԱՐԱԿԻՉ ՀԱՄԱՐԱՐՈՒՄ ԵՆԹԻՍՏԵԱՆՅ